मीमांसावार्त्तिकद्वितीयाध्यायद्वितीयपादः

४३२१

४९१

E. — 67.

ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय नमः। शास्त्रीतरे कर्मभेदः सतानुबंधचातौ उपोद्घातप्रसंगानुप्रसंगादौ गतेऽधुना। शाब्दांतरादिभिर्
भेदलक्षणं प्रतिविधीयते। तत्र शब्दांतरं तावद्विस्पष्टत्वात् प्रथमम् उदाह्रियते। एकानेकाख्यातप्रत्ययसंबंधाः सर्वे धातवो यजति ददाति जु
होतीति गच्छति स्मरणाति शेतीत्याद्युदाहरणं। भाष्यकारेणानुस्वत्वपरित्यागांशसमानत्वात् यजत्यादित्रयं प्रत्यासन्नतरापेक्षोऽस्तु
तरामनिन्नमानामसत इत्युदाहृतं। तत्र पूर्वपक्षे परिग्रहे त्रैविध्यदर्शनात् संशयोपन्यासोऽपि तदनुगुणः प्रतिभाति। तं प्रा। तेष्वोमा घ
धनाः किमेकमपूर्वं कुर्वंति। अपूर्वाणीति। अथवा त्रयो धात्वर्थाः किमेकां भावनां विशिंषंति उत निस्वः तथा त्रयो धात
वः किमेकं धात्वर्थं वदंति। अथ नानेति। कार्यशब्दस्यापूर्वं भावनाधात्वर्थेषूपकार्यत्वविशेषणे प्रयुज्यते। भावनाधात्वर्थधातवो
षामुत्पादनेन विशेषणेन प्रतिपादनेन च उपकारकत्वात् साधनत्वेनाभिधीयंते। कृतसंतयः। साधनत्वाद्विधा द्वे प्रत्ययः समुदाय
योः। वक्ष्यमाणलक्षण एवात्रसंदेहः संशयोद्भवः। अथवा पारमार्थिकोऽयमेव संदेहः। किं धात्वर्थत्रयानुरक्ता एका भावना उ
त प्रतिधात्वर्थं भावना भेद इति। भावनैव च धात्वर्थानुरक्ता कर्मशब्देनोच्यते। तस्मादेव च शब्दांतरत्वादिभेदकं
न विद्यति। अपूर्वस्य च नाभिधेयत्वात् कर्मभेदानुनिष्पाद्येव तदिति न इष्यं विचारमर्हति। प्रासंगिकस्तु धात्वर्थैक
त्वोपन्यासः कथमप्यसावतिरेकः सन् यजत्यादिषु न विद्यतीति नातीव तं टीकाकृन्नमनः। ततश्चैतदपि संशयकारणं पूर्वपक्ष
वादिनः प्रतिभाति। किं धात्वर्थानि प्रत्यक्षपाद्यमाना भावनास्त्येकं समाप्यते। अथवा भावनी प्रत्यक्षपादा। प्रमा

नाधात्वर्थाः संहत्य तां विशिंषंतीति। किं प्राप्तं संहत्येति। तत्र समुदायपक्षे किं फलितः समुदायादेकमपूर्वं न वा शास्त्रः समुदाय
स्यादिषु पुनःपुनः समुदायशास्त्रोच्चारणात्। अपूर्वैकत्वाभिधानाच्च तस्मिन्नेकेन भावनानामेकमपूर्वं ह्ययं सोपपत्तिः। अदृष्ट
प्रथमं तावन्नास्तीत्येव प्रतीयते। तथैव निश्चयश्चात्र दृष्टे चेन्न विरुध्यते। दृष्टश्च न विरोधे तु सत्यपूर्वं प्रकल्प्यते। एकेन चा
विरोधिन्येव सिद्धे नानेककल्पना। तदाह। विरुध्यमानेकल्प्यं स्यात् कल्पतेनेन सोऽपि वा न। दृष्टश्च तो वा न भवतीति। तत्रा
प्येकानेककल्पनया विशेषस्य दुर्लभत्वं प्रतिनगम्यते ततोऽनेकोऽपि कल्प्येत गम्यते वा सोऽत स्मात् समुदायादेकम
पूर्वं स्यादेतत्। केन भावना समुदायश्चोदितः यस्मादेकमपूर्वं स्यादित्यत आह। न वा शास्त्रः समुदायः अव
यवशास्त्रैश्चोदितत्वात्। अथ वेति धात्वर्थत्रयानुरक्तैकभावनापक्षोऽपरिग्रहस्तस्याप्युपपत्तिः। प्रत्ययार्थः प्रधा
नत्वात् प्रतिधातु न भिद्यते। तत्रोपादीयमानत्वाद्धात्वर्थाः संहताः पुनः। यदि हि धात्वर्थानां प्राधान्यं भवेत् ततो
भावनानामप्युपादीयमानानां प्रतिप्रधानं भिद्येत। भावप्रधानत्वाद्धाख्यातस्य प्रकृतिप्रत्यययोश्च प्रत्यया १।
र्थविशेषत्वात् अरुणैकहायिन्यादिवत् यागादिभिः संहत्यैका भावना विधीयते। यद्यपि प्रधानानां गुणा
नुरोधेनावृत्तिर्युक्ता तथापि केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगासंभवात् अवश्यं तावद्धातुसंबंधार्थः प्रत्ययः पुनरा
वर्तयितव्यः। यदि तु केवलः प्रत्ययः क्वापि श्रूयेत समतत्वसकृदुच्चरित एव अरुणादिभिरिव धातु

ऽिः संबध्येत। अपदस्य तु न स्वतंत्रः श्रूयत इति। आवहनीतो दक्षस्य विशेषणसंबंधार्थमावृत्तिरामुपर्येनकस्यनोदश्माशु॥ ५
यस्मात्जुहोति ऐंद्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्येवमादिषु तथानुष्ठानाद्धोत्रेरपि ज्योतिष्टोमस्यानेकः। यदे
वतासंयोगसंपादनार्थाहित्वपनीतस्मादर्पैकैवचवचनेन सर्वमिदंयज्ञतिदधाति जुहोति विधानात्मकमे
नाकायमेकैकमर्थिकेनार्थं मिमसयमेवयावत्सर्वपदैः साधुः। न सर्वैक्रो भावनासमुदायः। कुतः प्रतीतेर्भाव
नानेदे नाभामेदो नियोगतः। न वा स्यात्समुदायश्चमेकशब्दाद्विनेष्यते। यदि हि भावनाभेदे सर्वपदा
वाघस्सुपगच्छेत्सेवनतः सामावपितथापूर्वनेदाहतेनैवाभिघतश्नतिनरूदेपिसिद्धे। किमनेनरतेस्यान्य
ऽपिव। समुदायश्चापादनमेकशब्दप्रयोगात्समुदायानुवादरूपेणवाभवति यथायएवं विद्वान्सो
र्णीमासीयजतइति। फलादिसंबंधेनवायथाराद्यपूर्वेन स्याराडपकामइति। नाचिह्नैकमपिपश्पा
मायेनसमुदायत्वमध्यवसेयमानेनुतज्योतिष्टोमेनेत्येषसमुदायवचनोनविध्यति। नतस्यकेवल
या। क्रिसामाना। धिकरणेनतन्मात्रवचनवाचात्तस्मान्नैकपदैः। एवंतुभाष्यगंथोनेतव्यः। किंता
स्वाङ्गा। धातुनयानुरूकमिंद्रायुधमित्येकं कर्मेति। तासिध्यप्रीचियमुपपत्तिरेवमल्पादृष्टकल्प
मानाविष्याति। कर्मभेदेहि बकदृष्टकल्पनातिः भामाएणिकास्युपगंतव्याः स्यात्रो नत्वासमुदायाः

कीर्तितस्त्याधेकस्यैव कर्मणोवयवाभिप्रायेणोक्तं ॥ अतो यज्ञेनेत्यस्य पूर्वेण योगो यज्ञत्वार्थं ब्रवीत्युत्तरो भावयेदित्यादि निगम
2 नं। अथवेति च प्रमादलिखितमिति मन्यन्ते। व्याख्यां चेत समर्थयितुं। द्विहोतेत्यूर्वपक्षोपपन्नीनाऽप्यकारेणोपन्यस्तेति। तत्रान
ककल्पनादोषं ॥ पूर्वमुपन्यस्यापथवत्युपपन्नंतरमाह ॥ एतदुक्तं भवति। किमेकाद्वेष्टकल्पनोपपद्यते। शाष्ट्रे नैवैकां भावनीं अपथवाउ
प्रतिपादयामः। पूर्वार्द्धे भेदे पि प्रत्येकं चेत्ता भिन्नार्थप्रतीतेः स्वाद्दर्शयति ॥ तथा दर्शनीति ॥ पूर्वोद्दिदात्वपर्णमुत्तर
त्वमेकभावयेदिति। एवं प्रतिभाति तमेव धात्वर्थं भावयेदिति। तच्चायुक्तं। सर्वत्र धात्वर्थभाव्यत्वप्रतिषेधात् ॥
न चैतत्सूत्रं पिद्धवादिनोपि कविदुपयुज्यते। तथानुवदतीति न शक्यं वदितुं। तस्मादेवं व्याख्येयं। पूर्वोद्दिदात्वपर्णमुत्तरः
पुनर्योन्ययज्ञेतेः परेणांशेनोक्तं तमेव भावयेदिति तमेव धात्वर्थं तरेणानुवदत्येवं जुहोतीत्यत्रापि तथाययज्ञेत संबंधार्थं ८
इत्यत्रैवं नाभिहितं। न हि तत्र पूर्वतरप्राप्ता भावनास्ति याऽनूद्येत ॥ यदि तु धात्वर्थभाव्यत्वं च मभिधीयते तदविशि
ष्टं तत्रापीति न तद्वर्जमुत्तरयोरेव ब्रूयात्। अतो भावनैकत्वप्रत्यभिज्ञानाभिप्रायमेवैतत् ॥ तस्मादेका भा २
वनाऽपूर्वं च बहवस्ताज्ज इति शाब्देन विहितमिति धात्वर्थैकं चैवं वदति स्वचसागांशासमानत्वात् ॥ अथापि चल

क्षणयाद्दध्ना जुहोतीत्यत्र यजत्यनुवादस्तथापि कर्मांतरनिमित्तादृष्टकल्पनातः सैव ज्यायसीत्याश्रीयते॥न चानुवादल
क्षणो दोषः।गुणविधानार्थत्वादनुवादः।एकत्वाच्चात्र यः संप्रदानं हिरण्यं च प्रदेयं विधीयते इतरत्त्वदाक्षिण्यं निविश्यते।ननु च
पदे२ नामधेयत्वाच्चैवार्थे गुणविधिः।कर्मविधाने ह्येतस्य नामधेयत्वमनुवादे च वाक्यानर्थक्यप्रसंगादेकाले न गुणविधि
रभ्युपगंतव्यः दशदाय यजेत दध्ना जुहोतीत्यत्र इति धात्वर्थस्य प्रायमेकं कार्यमेकं धात्वर्थं तेनदर्शमिति च न्यायेनैकमस्त्र
वं गमयंतीत्यर्थः।तस्मान्न कर्मभेद इति प्राप्ते उच्यते॥धात्वर्थभेदे सर्वत्र विशेषे भावनांतरम्॥उत्पत्त्येकानुरक्ता हि
नान्येनाप्यनुरज्यते॥यद्यप्येको भावनावचनस्तदर्थस्य च प्राधान्यं तथाप्यनुरंजकधात्वर्थभेदाद्भावनांतरत्वं प्र
त्येतव्यं॥न ह्येकस्यां भावनायां द्वयोर्धात्वर्थयोः सन्निपतितुं समर्थाः॥न च समुच्चयं प्रतिपद्यंते।करणांशावरो
धित्वेन तु स्वार्थत्वादन्योन्यानिरपेक्ष भिन्नशब्दोपादानाद्धि न ह्येको धातुरुभौ धात्वर्थावनुपादत्ते।न चैकस्मिन्नेवा
वृत्तयं परस्परापेक्षं प्रत्ययं प्रत्युपादीयमानं संभवति।धात्वोरिति प्रत्ययोरपत्तौ विवक्षितैकसंख्यत्वात्।न चैतत्प
दत्रयमेकवाक्यतां गच्छति।विभज्यमानसाकांक्षत्वैकार्थत्वयोरभावात्॥न चैकापूर्वकल्पनयैकवाक्यतामा
पद्यंते।समेनुवाक्यभेदः स्यादित्यत्र प्रत्याख्यातत्वात्॥न चापूर्वभेदात् भेदः पूर्वं कर्मभेदाभेदौ विपरीतात्युपगमा

यदि च केवलैव भावना केनचिदुपादीयेत ततोऽरुणादिभिरिवैकवाक्यगतैर्द्रव्यादिभिर्भिन्नवाक्यगतैरेवैकैकं भावनान्वयान्न यु
गपद्वा विशिष्टविधानन्यायेन यागदानहोमैरनुरज्येत । न च स्यात्रूपगुणत्वनिरपेक्षीत्यवश्यं दानत्वादीनामेकैकेन सम
न्धो वैर्यत्वादायितव्या । तत्र यदि तावत्समस्तैरुत्पाद्येत ततस्तत्रैयायाः पुनरुत्पत्त्यसंभवात्क्रमेणैव सिद्धं कर्मान्तरत्वं ॥ अथ पृथगेकेनै
व तावदुत्पाद्येत तत्रापि विनिगमनायां हेत्वभावाद्विशेषानवधार्यते । येन केनचिदुत्पत्तिरथ पतत्यस्याः प्रतीयते ॥ न तस्य
द्युक्तिरिक्तेन धातुना नानुरज्यते ॥ येनैव ह्येकेन धातुनाक्रान्तानुबन्धा भावनोत्पन्ना तस्यैव श्रौतत्वेन बलीयस्त्वान्नपदा
3 न्तरस्थैर्वचिषयैः सह विकल्पः संभवतीति ॥ ततः प्रक्रान्तैस्तैः स्वपदप्रतिपादितमवश्यं भावनान्तरमनुरञ्जनीयं । एवमेकैक
७५ त्र स्वपदोपात्तधात्वर्थानुरञ्जनमौत्सर्गिकं श्रौतत्वं धात्वर्थानुरञ्जनं नानुत्पन्नभाविकापप्रकरणजन्यं वाक्यादिहोमादिति हि यञ्जत्सुप तरा
बद्धां भावनां निषेवमाणः स्ववाक्योऽनुच्चरितां भावनापदान्तरवाक्येनां प्रकरणाद्वा वाक्याद्वा प्राप्नुयादेव यजतिरपि तत्र तत्रे
तियोज्यः ॥ ननु ददातिपदे प्रयोगः पुनः श्रूयमाणा यैवेति प्रत्यभिज्ञायत इति न वक्तव्यं वाक्यप्रकरणाभ्यां ददातिभावना
संबन्धो भवतीति सत्यं । भावनामात्रसंबन्धः श्रूयमाणैव प्रतीयते यागानुरक्ता भावना संबन्धेऽनर्हतिव्यापारो विद्यते ॥ २
२ ननु चैकत्वादेवाप्यपारवं नो द्वयवहारो न युक्तः ॥ केन वा कर्मभेदपक्षेऽपि सामान्यैकत्वेनाभ्युपगम्यते ॥ न च तत्र व्य

त्विनानात्वेपि नास्ति प्रमाणं। कल्पना स्थियदा भिन्नधात्वर्थसन्निधानाद्यो नानात्वेन प्रतिशब्दमुपलभ्यते। ननु च शब्द एव देवपरो
पाधिको भेदप्रत्ययो न पारमार्थिको भावनाभेदः स्यात्॥ नैतदेवं शब्दस्यापि गकारादिभेदः पारमार्थिको नैव कस्यचिदिष्टस्त
द्वदिहापि यागादिभेदे भिन्नशब्दवच्छानीयमनुष्ठानसौदृश्यते। न च यथा शब्दस्य ध्वनयो धर्मातिरिक्ताः उताद्दिबुद्धिभपारमार्थिकी भे
र्वं स्तैव मत्र यागादयो ऽभूर्त्वेन व्यतिरिक्तास्तस्मादभिन्नेशब्द इति॥ आहवा। यथारक्तोपधानेन निरूढ स्फटिके सति॥ तत्स्यादियोदना
युक्तं गम्यते स्फाटिकान्तरम्॥ तथैकस्यतु संवेद्य भावनायोदने सति॥ भावनान्तरगामिन्यः स्युर्धात्वर्थचोदनाः॥ तस्मान्नु प्रक
तिप्रत्यययोः स्वार्थाभिधाने स्कतेरावाराद्यनित्यां विवक्षितक्रमत्वेन पूर्वप्रवृत्तयुक्तप्रकृत्यर्थव्याप्तेषु भावतिपत्र्येषु प्रत्ययः प्र
क्तिपक्रतानुबन्धमेवस्वार्थं वदति। तस्मान्नकृदादि प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते। यथा कौ। प्रातिपदिकादुदूरं नादिदितीयादिवि
भक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्यादि इति॥ प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि समुदायस्य सत्तासंबंध इति एकार्थकल्पनया हि समुदा
यानुरक्तभावनाकल्पनमाश्रितं। फलसंबंधनिमित्ताद्यर्थकल्पना प्रयोगवाक्यशेषभावेन चोत्पत्तिवाक्यानां फलसंबंधो
भवति न स्वरूपैः। यथा तद्रूपाणि च कर्माणि प्रयोगवाक्ये न गृह्यन्ते इत्यवगते भेदेन शाक्यान्येकोकर्त्ता न च दद्याति लुलेस्योः
प्रयोगवाक्यशेषभावं प्रत्यपद्येत तस्य स्वर्गकामस्य इति केवल यागश्रवणान्न च तेन दानहोमौ लक्ष्येते। स्वार्थत्यागप्रसंगात् उक्त

याश्रयणेवायुगपच्छ्रुतिलक्षणादोषप्रसंगात्तस्मान्नसमुदायकल्पनास्ति।अतश्चयथाचन्यत्वेपदांतरस्याकेवलविशिष्टतावग
म्यतेनतद्वानांतरेणनिवर्त्यतेनतथाचर्थैकत्वमासेचनेस्य नाप चापादनात्याधिकार्थवान्॥नवस्यागममात्रेणलक्षणा।स्वा
र्थत्यागेचेनापिवाक्यस्यमवायोपपत्तेः।नचपदादिगुणोनिर्गुणःकश्चिदसिद्धइतिसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वम
वयुक्तं।अतश्चवाक्यानर्थक्यंमान्नदितिहोमोविधीयतेोदधातिनाउयागमन्त्रगुणेविधीयमानेहिरण्या
त्रेयसंबंधेवाक्यभेदप्रसंगाद्गुणादपिभेदःसंभवतीत्यत्रेकगुणेनिर्गुणेवान्योददातिरुदाहर्त्तव्यः॥ ॥एकरूपेवैपुनः
श्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्यात्॥ ॥पूर्वांतराधिकरणप्रत्युदाहरणरूपेणापासस्यपूर्वपक्षः।सुखमभिधीयतइ
तितदनंतरमारंभः॥तत्रसमिधोयजतितनूनपातंयजतीत्यादिसमिदादिशब्दान्योद्धृत्ययजतीत्येतत्पदंपंचकृ
४ त्वोभिहितं।किमेकस्यकर्मणोवाचकमथानेकस्येत्युदाहृतंतदाक्षिप्यते॥गुणोवानामधेयंवासमिदादिपदमेव ४
वा॥नाप्यामेवचभेदोत्रकिमस्माभ्यःकरिष्यति॥भेदोपिनोदहेतवःपृथक्प्रयुक्ताःस्वसामर्थ्यमात्रव्यापारफलाद
शयितव्यासद्यथावद्गुणनामधेययोर्भेदकत्वंनापनीयतेनतावदस्यायाग्यपदस्यागजायोस्तीत्यन्यदुदाहर्त्त

र्थ्यं॥ नवत्त संभवति। कुतः प्रयुज्यते हि वेदे श्रुतार्थ्यातं केवलं क्वचित्॥ नामार्के शिष्यमुक्तं चेतस्य चोक्तं गतिद्वयी॥ ऐंद्रवायवग्र
ह्णातीत्येवमादीनि हि सर्वाणि परस्परासंगतोत्पन्नैक गुणयोगाच्छिद्यते॥ अग्निं जुहोतीत्यादावपि फलेवाऽकर्मसंनिधावित्य
नेनन्यायेन निमित्तं प्रत्युपाद्यमानत्वात्संघातो॥ निमित्तसंबंधपरत्वाच्च नाम्नासानर्थक्यमित्यनेदकत्वं॥ ये तु पदं दशार
दीये श्रुतान्वर्थाश्रितान्न तान्पर्याश्रितानित्येवमभ्यासमुदाहरंति। तेषां प्राकृतपर्याश्रिकरणानुवादप्रसरणसाम
र्थ्यंतितानवात्रय।वाजिः अस्य ते यस्या भ्यासाद्भेदः स्यादिति निकिंयिदुदाहरणं॥ यथोदाहृते वैश्वदेवं समाधिः प्राये ३५
ण रव्यातसंबंधिनामे ष्टंपारतंत्र्याक॥ तस्यैवप्रथमैते नचैदाभेदानिमित्तता॥ यानुपादेयाँनिनामपदानिता नितांव
दाख्यातपरतंत्रत्वात्तदनुसारा एसंतिसत ह्वतिं प्रतीदंते॥ तत्रैवमन्ते निर्विष्टं नामपदमपि तस्यैव गुणविधिना
मधेयं वा अवधार्यते। अथ तेनान्नवैं कर्मकल्पितं ततरू क्रामिनामपदमित्येवं भेदाभेदयोरवगतयोः पश्चाद्गच्छ
मात्रं ३ न्नभिदादिपदमाकिंचित्करत्वादुदाहृतो॥ तेनापोढस्याख्यातं विचार्यते॥ नन्वेवं सति यः गुणयोरभेदकत्वप्रसंगः
नत्रतो भेदको यत्राख्यातं नव्याप्रियते तथा वैश्वदेवाहारिष्यति। अथैष ज्योतिर्वाजिस्पोवाजिनमिति। वाजिनेतावत्रैवाख्या
तं श्रूयते ज्योतिरादावप्याख्यातस्य गुणफलसंबंधव्यापारेण प्रकृतकर्मणि निवेशसंभवे सति ततः पूर्वप्रहृत्न यासंगये
१६

वत्तेदान्न चिष्यति। यत्राप्याख्यातस्य स्वरसेनप्रकृतकर्मनिवेशोपन्नवेसानितत्रा संभवकुणा विधीयते। तत्रापि सौत्रेदको यथा नेवा
च्छुषे त्वया देवच्छानोन्ए एषैंयागः संबंधो विधीयुमानइत्यादि। तथाख्यातस्य भेदकशाक्ते विद्तायां भवती। तित देवतावत्सरी च्छते। कि
मेकमपूर्वमिति फ्ळतः कर्मभेदाभेदोपन्यासोऽथवा किमेकैकमीपूर्वं योदयस्तुतपदं यापि कर्माण्यपूर्वाणि। ति। किं प्राप्त
मेकमपूर्वमिति॥ उत्तः॥ प्रत्ययार्थः समानोऽपि कानुरोदेन भिद्यते। धातोरपि समानत्वेकन भेदाववार्यते। अपिव
ष्कंतिनेवशब्देनबुद्धो कर्माभिवेशितं। न भेदं प्रत्यभिज्ञानात्पुनः श्रुत्याप्रपद्यते॥ यथैव यजतिशब्दः स्वरूपप्रत्य
5 क्षेणावगतः पुनरुच्चारणे स एवेति प्रत्यभिज्ञानान्न भिद्यते॥ तथा तदर्थोऽपि॥ यथा चात्रैव बुद्धबोधनरूपत्वं क्रम
नर्थकमपि भवन्नशक्यो। तिशब्दोतस्वंकर्तृमेवं न पुनः श्रुतिरर्थान्तरं चोनह्यानर्थक्यं नाम कश्चित्प्रमाणवर्गो
न भवति। यत्र वेदो व बोधयति तन्मात्रमेव तत्प्रमाणवादिभिरभ्युपगन्तव्यं। तदिहैकशब्दत्वेनाभेदवेदेनाव
५ गमितयोर्भिन्नत्वं कल्पयति तेन वेद एवाप्रमाणीकृतः स्यान्न च प्रमाणावगतमानर्थक्यं दोषाय॥ अस्ति चेयमपि ग ५
तिः प्रयोगवचनसंस्पृष्टः शब्दोऽर्थमदसद्स्वयं प्रयोगित्वेन गृह्यत इत्यपवापीत्यादि घोतनाथेस्यापि योगविष
यस्थितिर्हि लोके द्विर्वचनातिरेकेणापि यावदसौ चोपपत्ते विवक्षितार्थप्रकाशनं भवति तावत्तत्वोऽभ्यासस्तथा च

पंचेंद्रोपाख्याने वृद्धकुमारीवरप्रार्थने पतिं मे देहीति पंचकृत्वोऽभ्यासः श्रूयते। न च यथा तत्र देवतायाः कृत्स्नया हि चमवमिहैकस्यपि त
थेन पतिपंचकवत्त्वं च यागकल्पनं स्यात् अथवा सर्वेषां पुष्पुच्चारणेन तु विधावाश्रीयमाणे कर्मैकत्वं विज्ञायते॥ यथा शाखांतरीयेषु ज्योतिष्टो
मादिवाक्येषु तेन तु त्यागार्थानां वैकल्पिकत्वात् तदेव कर्म कस्माद्विरूपमिति वाक्येन विधास्यते कदाचिन्नूनपाद्यादिवाक्येन न हि समा
न कार्यत्वेन व्रीहियवयोरेकस्यानर्थक्यादर्थांतरसाधनत्वं विज्ञायते॥ अथवा तनूनपादादिदेवताविधानार्थत्वात्मानर्थक्यं॥
कर्मविधाने हि सति नामधेयत्वं भवेत्॥ अनुवादे तु नामधेयविधिर्न संभवतीति गुणविधित्वात् तस्मादप्यकर्मांतरं॥ यत्रापि च प्र
देशांतरे तावेव शास्त्रार्थौ प्रत्यभिज्ञायेते तत्रापि हि गृहान्निर्गतस्य पुनर्गृहागमनप्रत्यभिज्ञायामिवार्थांतरत्वमशक्यं वक्तुं किं पुन
र्नानंतरं विपरिवृत्तस्यावर्जनीयस्यावस्थापां बुद्धौ यदि च प्रत्युच्चारणमर्थान्यत्वं भवेत् अनित्यत्वाच्छब्दस्यापि च प्रसंगः॥ किं च याग
वादिवन्न चैतेषु यागत्वं व्यतिरिच्यते। अतश्चैकत्वे निरूढे च कपं कर्मांतरं भवेत्॥ यद्यपि च पुनःश्रुत्या पर्व चायपं च कृत्वो यागा
भ्यस्येत तथापि ज्योतिष्टोमवदेवाकर्मांतरत्वं स्यान्न चास्याभ्यासहेतुरस्ति। वाक्यसंयोगेन देवतानां वैकल्पिकत्वादेतस्मा
देको याग इति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ एकस्यापि पुनः श्रुतिरेवं स्याद्यथा शाखांतरं भेदकं तथैव पृथ॥ कथं॥ आख्यातप्रत्ययः प्रवी
विधत्ते कर्मशक्तितः॥ अन्येनाक्षिप्तशक्तिः स्यात् तदा कोऽन्योऽस्त्विदितं॥ यदि हि विपरिवृत्ति निरनुवादकारणं स्यात्ततो कर्मा

तस्य च मध्यवसीयते। ननु विपरिवृत्तिरूपत्वमनुवादत्वं॥ कृतादि। अनुवादविशेषत्वं प्रवृत्तत्वप्रत्ययाद्भवत। तत्सामान्यप्रसिद्धिस्तत्स्ववा
क्यादेव जन्यते॥ यदा द्विविधा यत्कस्य विधिशक्तिः धात्वर्थादुत्पार्यते नदानेकविधप्रशक्तेः धात्वर्थानुवादः प्राप्यते तावत्प्रार्थनीं विपरिवृ
त्तिः प्रत्ययति। धात्वर्थोच्चारणं च विधिशक्तेर्विधेयांतरोपादाननिमित्तं तद्यथा व्रीहिभिर्यजेत दध्ना जुहोतीत्यादिः सर्वत्रैवाने
कार्थोपादाने विधिशक्त्यनेकचारत्वं न वादेव किंचिदनूद्यतामित्यपेक्षायां सत्यां यद्विपरिवृत्तं तेत दित्यवधारणं भवति
ततश्च दध्यादेरप्राप्तत्वाद्धात्वर्थोऽनूद्यते यदा तु खलु नैवानेकं विधातुमुपादीयते तदा नैवास्मिन्वाक्ये नूद्यतां किंचिदित्य
पेक्षेत ततश्च प्राप्तसामान्यानुवादे तात्पर्यपेक्षा। णी विशेषानुवादकारणं कृतत्वं किं परिवृत्तिशेषं करिष्यति तेन स्मान्नयप्राप्तेत वि
दनूद्यत इति लक्षणं किं तर्हि यदनूद्यतामिति अपेक्षितं तत्प्राप्तौ सत्यामनूद्यते। नैकांगविकलमनुवादत्वमस्येत्यनेन प्राप्तबु
द्धिमात्रेण वा। तत्र यथैवानुवादश्चापेक्षणे सत्यपि प्राप्तत्वाद्विशिष्टविधिरूपेण विधिर्भवति एवं प्राप्तबुद्धौ सत्यामप्य ६
नुवादस्यानपेक्षणे द्विधेः कर्मांतरं सत्यपि धातुप्रत्ययैकत्वप्रत्यभिज्ञाने। यत्तु बलीयस्या विपरिवृत्त्या राजतच्चो
पुक्तेत क्रतुभिर्नापेतीति प्रमाणबलाबलाज्ञाना। सर्वसंसाधनं तत्॥ तथादि॥ श्रुतेः कर्मांतरज्ञानं सन्निधेरेव कर्मधीः॥ तत्र
तत्र श्रुतिबलीयस्त्वं ज्ञानतां कथमेकता॥ विधायिका हि श्रुतिरन्या नादिः साधात्वर्थजावनयोरेव सन्निकृष्टा तत्रै

वाप्राप्तविषयस्य त्वावैव विधित्वं प्रस्तुवानाः एवमस्यानारभ्यप्रमाणान्तरप्राप्तिबुद्धिमुपमृद्य विधेयत्वेनासंकर्मान्तरं कल्पयति स चेद्विधिः श्रुतिमनु
रुध्यैतत्ततः कर्मान्तरमध्यवस्यति। अथ त्वं निर्धिन्ततान कर्मान्तरस्य त्वप्राप्त न विधिः श्रुतिरन्यत्र व्याप्रियते तत्राविरोधात्सन्निधिर्लतैकमैकिंच
ज्ञानं त्वतितान्मादिहविधेययागव्यक्तिफलोपात्तसामान्यैकवचननिमित्तैव प्रत्यभिज्ञान भ्रान्तिः। न हि व्यक्तिप्रत्यभिज्ञाने किंचित्कारणम
स्ति यत्स्वरूपापन्नप्रत्यभिज्ञापनेतदेकवचनं कश्चिद्विवादः॥ तथा हि। स्थिते यागत्वसामान्ये पश्चाद्यागमेष्टिकर्मणो। विशेषव्यक्तिरूप
णे तेषः सर्वत्रविंतनेन नुचात्र च ज्ञिश्रुत्यैव कर्मैकत्व ज्ञानानां त्ववरुध्यांसान्निधिरेतमेकत्वमिति निते तदेवं यागायमिति विशे
नेयाज्ञि श्रुत्यैवोपजन्यते। स एवेत्यन्य एवेति व्यापारोस्यानविद्यते न हि श्रुत्वैव विहितो यागः स एवायमिति शाब्दो वदति अदा प॰ ६
नीन्यनैव च त्रिदृश्यानेशाब्दस्य सान्निधिलतामभेदबुद्धिमनत्यभिज्ञानतां श्रुतिनिमित्तप्रत्यभिज्ञान भ्रान्तिः। ननु च व्यक्तेर
शब्दार्थ चाकृतिन्नेश्रुत्या सामान्यं विहाय तयानेव व्यक्तिरशाब्दार्थः तेनैवानेककर्मतां श्रुतिर्बोधयति॥ कथं व्यक्त्या
हि विधीयन्ते सामान्येनोपलक्षिता॥ तस्मात्तदुक्तमेवानन्यवेदनिरूपणे॥ यत्सामान्यं शाब्दार्थस्तेन त्यानानुष्ठेयत्व
नाविधेयत्वात्सर्वत्र वाक्यपरैर्वा। विधीयन्ते तत्र कमिधाय उत्तात्प्रत्येका व्यक्तिरसाधारणी बाध्यते तत्रानपातयत्

त्वपरातस्मात्सैवव्यक्तेयरतिसिद्धं॥ यच्चगकारादिवद्यक्त्यान्तरतिरेकेनास्तीति। सत्यं नास्ति यन्मात्रमेकं कर्मेति स्वरूपेणावधार्यते॥
ततः परं न भेदोऽस्तीति प्राक्तस्मात्कृद निश्चयः॥ यथैव हि गकारादीनां वर्णानां वर्णत्वशब्दत्वे गुणत्वे च स्फुटद्रुतादिभेदस्य परोपाधिक
त्वात् गकारादिरूपैकत्वासिद्धेर्न गत्वादिमात्रं कल्पितं तथात्र सत्राकर्मत्वयागत्वेषु समिधायागादिपर्यन्तेषु सत्सु देशकालयज
मानादिभेदात् द्रुतादिष्टत्रिस्थानीयात्मभेदः॥ तथा हि॥ पौर्णमास्यां समिधायागादामावास्यां न भिद्यते॥ यजमानान्तरेऽप्येवं देशभे
२८६ देष्ववस्थितो न च यत्र प्रत्यक्षेण केवलेन भेदोऽवगम्यते तदेवैकं भिद्यते शब्दस्यापि प्रामाण्याविशेषात् अतो यत्र शब्दान्तरादिषड्भाव
धिभेदोऽवधारयितव्यः॥ न हि प्रतिपत्तुसामेकाहाहीनसत्रेषु परोपाधिभेदप्रत्यया विपर्येते वा कदाचित्तेन नास्तु विधेयरूपासु
व्यक्तिष्ववनित्यास्वतिष्ठेकानि भिद्यन्ते तेऽस्याश्च फलस्वरूपासिद्धिः। यागत्वमेवैकमवान्तरसामान्यं नान्यत्किंचित्। नन्वे
काहाहीनादीन्यपि अवान्तरसामान्यानीष्यन्ते तेन कालविशेषयोगादेव दर्शादिवद्भिन्नशब्दप्रत्ययप्रवृत्तिसिद्धिः एकेना
ह्नायोगादेकाहत्वं द्व्यादिभिरहीनत्वं प्राग्द्वादशाहात् सत्त्वं कथमप्युत्पत्त्यात्तदवधिकमेवासहस्रसंवत्सरकालसंयोगानि
मित्तसत्रत्वं ह विविशेषयोगदर्शादिवदिति सिद्धं। अथाप्यवान्तरसामान्यानि पुनः कल्प्यन्ते तथाप्युपस्प्रकृतो विरोधः॥ एवं यदि
ज्योतिष्टोमादानि देशकालभेदाद्भेदकयोत्पन्नातिरिक्तिरेवं तितशापादेषः॥ तथा यद्यपि देवतोद्देशाद्व्यत्यागात्मकत्वास्यैव

कोयागः कल्प्यते तथापि नेदं प्रमाणैक्यादनुष्ठाननानात्वावगमाद्व्यवहारसिद्धिः। न चैवं सति ज्योतिष्टोमयज्ञाभ्यासवत्समिदादिया
गाभ्यासे पुनरुक्तमीति तत्र च प्रसंगः॥ सर्वथा तावद्दर्शपूर्णमासादिकर्मव्यवस्थादीनि सिध्यंति तथापि येह कर्मभेदबुद्धिर्यह्यागेष्वभ्या
भ्यासभेदबुद्धिर्दृश्यते। नामिति नामैद्रकजयागरूपानुष्ठानभेदप्रयोजनात्तत्र तु ज्ञानमसत्साभ्यासात्मकस्य ज्योतिष्टोमस्य
श्चावधायपिकृत्स्नस्याग्नेयागस्य महिमा न तु ज्योतिष्टोमस्य। मिति ज्ञ्यभ्यासेष्ववयवबुद्धिर्नैतिरश्चावयव्यंतररूपानुपादानादि
ति विशेषः॥ रतत्तज्ज्ञानस्य प्रयोजनं पशुयागाधिकरणे वक्ष्यामः॥ तस्मादभ्यसितव्यो याग इति विभाष्यमेतत्पक्षाश्रयणेनै
वा॥ अथ वा भिन्नास्वेव व्यक्तिषु सामान्यापेक्षमभ्यासमवदनं नानदक्तं न राज्ञो लक्ष्यर्थंतरं विधास्यामीति विधिशक्तेस्तत्र
पादादिदेवताविधीयत्वात् विपरिष्टत्त्वेनाविरोधः इतिमन्यते। तत्र तत्सर्वं चान्यशास्त्र। मित्येवं समिदादिपदानां कर्मविनि
नाह्वेपे? युक्तेः वैलिंगकमं त्रवर्णैकस्मिन् देवतासंबंधद्वारेण नामधेयत्वे सत्यस्य विधेयत्वान्नास्ति विधिशक्त्या तस्य परतिवक्
त्य देवतायाः संबंधो विधानोपपत्त्या योऽनुपेत्यवादेन॥ यत्तावदुक्तं वा न प्राप्तत्वात्समस्य यागविधित्वमन्यते तद
युक्तं तस्यापि प्रधानयागानुवादत्वात्तत्र समिदादिशब्दैर्देवता विधीयते अग्नेयमपि चाग्नेयोऽष्टाकपा
ल इत्यादि विहितस्य निवाक्ये विहितेन द्रव्यदेवतेन विरुध्यते अवश्यं चैतदाचक्षते देवतायागसंबंधः कर्तव्यः यत्र

यागांतराद्दतेन संभवतीति प्रतिपादितेऽपि गुणविधिश्चेत्कर्मांतरत्वमापद्यते। एवं सर्वत्र सर्वत्र कर्मण्युत्तरोत्तरगुणविध्यर्थं न वा स्यादेवं कर्मा
र्मांतरत्वमिति व्यर्थो गुणविध्युपन्यासश्रमः॥ गुणविधित्वमपि न तावद्व्यामीदृशेन शब्देन संभवतीति व्याख्यातं यस्य क्वापि
करणे। विशेषेण तु यदेः कर्मत्वं तद्व्यसंबंधो न घटते। न चायं देवताविधिरिति नवमेव दर्शितं तस्मात्कर्मविधिरित्ये
वं भेदसिद्धिः॥ प्रकरणेन तु पौर्णमास्यां रूपावचनात्॥ ॥ समस्तान्दर्शपूर्णमासप्रकरणे यागविधीनुदाहृत्य
। किं सर्वेषां प्रधानतानेकस्यो। चिदेवेति नाप्यकारणविचारः प्रस्तुतः। तन्नाभिधीयते॥ अंगप्रधानार्थं तेयं च तु र्थाध्याय
8 गोचरः। केन नाम प्रसंगेन प्रस्तुता भेदलक्षणे॥ अंगस्याभलक्षणभेदानंतरमिदानीं संख्यादिनिमित्तं भेदमाविश्चायै
व कपमयं भेदलक्षणे नोपयिको ऽर्थश्चिंत्यते। केचिदाहुः। प्रथमपि लक्षणार्थ एव भेदानंतरं प्रधानाप्रधानाविपरीतश्चिष्यंते इ
ति वचनान्न च युक्तं। तत्रैव पर्यनुयुज्यास्य वचनस्यान्यथा व्याख्यानाद भेदप्रतीत्यर्थो हि सप्तमीय सिद्धार्थं उप
न्यसहस्तु कैः। अयं तु कर्मणामन्योन्यमंगांगिभावो न कल्प्यः। विसंबध्यते। महता प्रयत्नेनायं च तु र्थे साधयिष्यत इति
दर्शपूर्णमासयोरप्यप्रधानानीत्यधिकरणे स्फुटं चाभिधानान्नाप्यधाने तु शक्यते तस्मादिदं विचारणीयमेतत्प्रयत्

वाघिद्वानित्येवं संयुक्तौ प्रकृतानुवादो ऽथवा पूर्वकर्मविधी तत्रेतरे गुणविधय इत्यपि सर्वं यथोपपन्नं तेनाप्यधिकरणार्थेन न सं-
गच्छते ऽथ तदेवाविचार्य तेन ततः पूर्वेणाश्रयितव्यं ॥ अपि वा जिदेपि दृष्टसामर्थ्यैसमभ्याधान्यसिद्धये । कथं शास्त्रान्तराभ्यासो हेतु-
त्वेनापवर्णितो । शास्त्रान्तराद्भ्यासा साङ्गत्वेदसाधवदुच्यते समप्रधानं चैष यथैताभ्यामेव प्रतिपाद्यत इत्यपूर्वं वा यो व्याक्षिो नय-
वि ४ ।धिकरणद्वयशरीरस्य पूर्वाः पक्षे हेतवो ह्यपन्ते येन तं त्रेण विकारद्वयं प्रक्रान्तमिदं तथा च स्पे मा तस्मादेवं समर्थि-
तम् । इहाभ्यासलक्षणेन दातिप्रसंगापवादार्थमधिकरणम् आरभ्यमाणे यथोदाहृतानीमध्येद्ध एवोदाहरणेय
एवं घिद्वान्पौर्णमासीयजतेय एवं विद्वानमावास्यां यजत इति तत्र पंदेह ॥ किमेतौ यजति शब्दौ ऽपूर्वयोः क-
र्मणोर्विधानारावुत पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां स्वाभिधेयकालविशेषयुक्तकर्मप्रतिपादकाभ्यां विशेष्यमा-
णाप्रकृतान्कांश्चिद्यागाननुवदत इति तत्रेतरेणामाग्नेयादीनां गुणत्रयाजादीनामभ्यासादाघारादीनां शास्त्रा-
न्तरत्वाद्यसिद्धेरन्ये ऽधिकरणपक्षद्वयप्रयोजनं तु समप्रधानभावांगांगिभावविपर्ययेनोपन्यासः नाधिकरणा-
न्तरान्तरविषयत्वेन न हि समप्रधानभावमंगांगिभावश्चाधिकरणपक्षाविभक्तौ तदि हपौर्णमास्यमावास्या-
संयुक्तयोर्विधानं चेत् तदभिधेयकर्मभेदः समस्तानामाघारादीनां समप्रधानत्वमिति । एतत्त्रयमुत्तरोत्तरफलत्वेना

विनाभावसंबंधादेकः पदः। तथा तयोरनुवादकत्वं तद्वाक्यकर्मभेदः। आग्नेयादीनामुत्पत्त्याधारादीनामंगत्वमिति तेनैव प्रकारेणाप
रास्त्रिकः। त्रितयस्यैवस्वांशा विनाभावादेकसिद्धैवेतरद्वयसिद्धिर्भवतीति पदद्वयेपि यदेव साधितं तेनैव द्वैमत्वाप्र
ज्ञस्तत्सत्तृतीयस्तृतीयोंश उपन्यस्तः। तत्र साधर्म्यात्तावपि भेदाभेदौ। विस्पष्टीकरणार्थं तु नरतेदर्शितौ। क
र्यं पुनरासेष्यवहितयोः समप्रधानयोरंगांगिभावद्वारेण भेदाभेदयोरुपन्यस्तः। रजासाचार्यशोभ्नीति केचिद्
तथाहि। पूर्वाधिकरणयोरप्पूर्वनिदानभेदावेवोपन्यस्तावान्तो। अथवायं। लिङ्गदर्शनेवदुपातिविरुद्धौ
त्रयाजादयोदर्शपूर्णमास इति तत्साकांक्षं दन्निराकरणार्थं यासमर्थं समप्रधानतावं निराकरिष्यति
१ तन्निराकरणे द्वयस्य विनाभावाद्विधिभेदावपि निराकृतावेव भवत इति तदुपजीवनार्थं मुपन्यासः। केवल
भेदोपन्यासे च तत्रैवं बद्धमेव स्यात्। न त्र द्विधा पूर्वपक्षो भवति एकः समप्राधान्यद्वारेण आग्नेयादीनां कर्म
विधित्वे सत्येव पौर्णमास्यमावास्यायां युक्तयोरव्यतिरिक्तकर्मविधानादपरः पुनस्तयोरेव कर्मविधि
त्वमित्येषां गुणविधानार्थं चेत्येवं। प्रथमं तावद्व्यतिरेकपक्षं गत्वा तिरोहितं तदभ्यासात् समप्रधाना

नीति। यद्यपि यैतौ हेतू याज्ञाः समप्रधानत्वेन न संगच्छेते तथापि तस्य तिज्ञानेन यो ऽर्थो ऽभिप्रक्लृप्तस्तेन संबंधा
दुद्देवाक्यं। एतदुक्तं भवति। अयागेस्य चशब्दांतराबाधाने स्यश्चान्यायाद्भेदस्तत्र समप्रधानान्निनयस्य म
न्त्रानुवादकस्य वाक्यस्य किंचित्प्रयोजनमस्ति न वाक्यगुणफलनिमित्तानां किंचिद्रूपं तैयच्च विधिव्यापृतः क
र्मस्य रूपविधानं प्रदेशेतन वैयाम्यं ज्ञा प्रलक्षणेषु कर्मसु विस्पष्टसिद्धा वर्त्तमानापदेशेनेति प्रयोगवचनार्थत्वाद् पि४
पौर्वमन्त्रकारादानामत्यतमेनस्यामित्रोयच उतीत्यादि विधिः। तत्रापि वयं ... बंधे यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्या
व· दिर्विधि। विधिशब्दस्य लोपः नवशाखांतरीयविधिविकल्पः शाखांतरीयालोपं पुरुषान्तरप्रतिपादनेनार्थवत्त्वा
वक तानावीह कर्मान्तरकल्पना दन्यस्य प्रयोजनमस्ति। नैव विदन्यस्य विधेः स्तुतिः पंजवदल्पकवाक्यवाच्यानात्।
किंपुनरनयोः कर्मणोर्द्व्यपदेवत्वं॥ तदुच्यते। औवं साधारणी इवर्दैवतामोत्रवर्णि ह॥ रूपवं तावतो यागो विधी
यते नैषरूपकया॥ सर्वस्य वारतघडीयग ह्यतशतिस्यर्वाधि वाद यथै वोपांशुयाजस्य धौ वाऽप ... इवाक्यचमेव
मनयोरपि यागयोः रूपेव तस्यानुवाक्याः द्वे आग्नेयौ द्वे सौम्यौ पठ्यते बलीयस्या वाक्यता। छि वाऽन्न
तै१

योः कर्मणोर्विधीयेते वार्त्रघ्नी पौर्णमास्याममनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति॥ न हि पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यामे
तत्कर्मव्यतिरिक्तमन्यदिहोच्यते। ननु कालवचनादेताविह प्रयुज्येते। किं हि कालस्य मंत्रसंबंधविधानेन। दृष्टश्च सन्नमी
निर्दिष्टानां कर्मणां प्रधानत्वावगमः यथा येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयान्जुहुयादिति। तेनानुवाक्याद्वयस्य तुल्यार्थतया हु
विकल्प्यमानस्य अनुरूपा याज्यापि कल्पयितव्या॥ अथ वा युगपद्विधानात्समुच्चये सति द्विदेवत्यकर्माध्यवसाय
द्वये अपि याज्ये कल्पयितव्ये। यद्वैकैवाग्नीषोमीया वद्विदेवत्या॥ अथ वा वार्त्रघ्न्योरेवैका याज्या कर्तव्या। तथा हृच
न्वत्वारस्त्रश्च इति विहितमंत्रकर्मसंबंधान्यथानुपपत्त्याग्नीषोमौ देवते उभयत्राध्यवसीयेते। आज्यभागयोः क्रतु
याकल्पसरूपेण वाक्येन देवतातावत्प्राप्नैव यस्यैकस्यै विद्देवतायै हविर्निरुप्यते आज्यस्यैव नौ पुरस्ताद्यजानिति
याज्याप्राप्तिश्च द्विः। अबाधितेनानुवाक्यागमश्च दाशतयीभ्यः कर्तव्य इति न किंचिद्दिष्टं। तस्मादग्निकर्मातिस्वेपि
रूपमिति निरोधात् तथा च प्रधानानि निर्दिशति स्तोमः प्रधानं चं उत्तमं प्यामहो। क्रतोः। निवेशः क्रतु विश्वेदेवदृष्ट्य केनासिधान्
योः। फलं संवत्सरविशिष्टस्य इति यास्मिन्नयुक्तेनोदर्श्यपूर्णमास्योः सन्निधाने सिद्धिविशिष्टयागवाचिनी तेन तन्मात्रस्यैव फलवचादि
नरेषां तत्सन्निधानादंगत्वेनावगतिर्नाम्न्यः॥ अत्रासिद्धीयते। प्रसिद्धेनाम सिद्धस्यानित्यत्वं सिद्धे विशेषणो न प्राप्य अनुरोधेन नामा

योऽभिनिरूप्यते। सर्वत्र नामयुक्तकर्मविधाने सामानाधिकरण्यात्तत्करणत्वे प्रत्यर्थविशेषो नाम्नामनिरूप्यतो कदाचिन्नामार्थो
यः ज्ञिनायोयत्र सर्वत्र प्रसिद्धो योऽभिवाति स इतरांश्च विषयेऽस्थापयति॥ यथा ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र ज्योतिर्भिः स्तुतादिभिः स्तो
मेर्यागः प्रसिद्धः बीननाम्नादीदाणीयादिस्थाय ज्ञिनिर्वर्त्यो मयागः स्थाप्यते। तथा राजसूयेनेत्यत्र नामयागा
विषयत्वेनोपलभ्यमाने प्रवृत्त तथा यागप्रसिद्धेनयज्ञिना स्वविषयत्वेनाप्यते। तदिः प्रातिपदिकद्वयस्य मापाद्विवचनार्थानी
दर्शपूर्णमासपदेपु नानानां न कश्चित्प्रसिद्धिरस्ति यथा यज्ञेस्तद्विषयत्वं विज्ञायते। यज्ञिः श्रुतयोगमात्रे प्रसक्तः सन्न
धिकारेण प्रवृत्तेषु स्थापितः। शक्नोति ज्ञप्रसिद्धः दर्शपूर्णमासशब्दे स्वविषये नियतं तेन तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्य
विवादितानवयवसमासार्थद्वित्ववर्णजो जावमात्ररूपेण केवलकरणसंवादिप्रत्तनाशेषयागनामत्वे राजसूयशब्दवत्प्राति
पद्यते। सुपां सुपो भवंतीति वा बहुवचनस्य स्थाने द्विवचनं समस्तसमुदायगतैकवचनस्य वा कथं पुनर्दर्शपूर्णमासा
भ्यामित्य प्रसिद्धं॥ यत्तावत्। वाक्यका जेप्सुज्योयागाः प्रवृत्ताः संति केवना। द्वियं ख्यो स त्रिषु क्रा व्यसिद्धियेषु विघते
तत्त्वामा शेषस्वार्थपरित्यागेनान्यं न परानुरोधिदृष्टिं जनते॥ यस्य कश्चिद पौशोप्रसिद्ध इदं तु दर्शेनिकालेन पौर्णमास्येन

वसंयुक्ता-आग्नेयादियागाविधीते॥ द्विचयुक्ताख्याज्यभागादयस्तेषामयुक्तः परित्याग इति॥ बहुत्वे॥ प्रतीति प्रत्ययोः पूर्णौ विशेषूं यज
तिं क्रमौ-आग्नेयाद्याज्यभागान्तावेककर्त्रैकार्थस्यता॥ अथ याग्नेयादिषु स्याग्नि चेयकालयोगान्या तिपदिकवर्तेति तथापि तेषां
बहुत्वात् द्वित्वानुपपत्तेरसमर्थं पदद्वयमपि। द्वित्वमस्याघारयोराज्यभागयोर्वर्त्तते अपि प्रातिपदिकस्यार्थं तमरा किंनवार्थप्रकर
णाख्याद्वान्तरे विशिष्टं सामानाधिकरण्यमाश्रित्येनकेन विवक्षणं सामान्यासरव्याविकारस्यायनगौणं चेन वा न द्विषयचेमध्य
वसीयेताकस्मात्पुनरिमावेवाग्नेयौ प्राप्तौ पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकौ द्वौ यागौ फलाय न विधीयेते॥ तथा हि॥ सिद्धान्ते पि तु
याचा - प्रतीशब्दाभ्यामनुकीर्त्तितौ। तावेव समुदायौ द्वौ विधास्येते फलाय प्रति। यद्यधिकाग्नि दर्शपूर्णमासशब्दयोः पौर्णमास्यौ
मावास्याशब्दयोश्चैव लक्षणया त्वनापूर्वकमप्रसिद्धं विज्ञानं फलवाक्ये ज्ञाति ब्रूयात्। सवक्तव्यस्तावदत्र दोषोयमिति। तथापि
हि पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकावेव समुदायौ फलवन्तौ विहितवतयोः प्रयोगवाक्यास्ति प्राप्ताप्याप्नयात्सत्यादि ज्ञानं ।: प्र १२
पन्नत्र विना विशेषानुसारेणकालयोगाच्छब्दं निरिष्यते। ममाप्यस्यैव कालयोगः पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत
मावास्ययामावास्यया यजेतानेन तद्वत्। एवमपि हि अत्र मन्त्रादियागानामनयोश्चाद्वयोरर्थः। समानः कालसंयोगः

इतिनेष्टावधारणा॥ नह्यष्टानांकालसंयोगेसत्यवधारणेहेतुरस्तियेनानयोरेवफलसंबंधःस्यात्॥ स्यादेतत्॥ एतेषांम
ध्येययोःकयोश्चित्फलसंबंधइति। तदयुक्तं। विशेषहेत्वभावेपरिग्रहणंनिष्प्रमाणकं। पक्षेचांगप्रधानत्वंविरोधान्नाविरु
ध्येत॥ विनाविशेषहेतुनायागानां कालनर्दवेधर्मान्यसतियावेवगृहीतौतत्रैवेतरेषामप्राधान्यप्रमाणेनाऽऽकां कर्मल: ४
मंगत्वापादनात्विरुद्धंनाऽस्यात्॥ अथविकल्पेनसर्वेषांपाक्षिकोऽनुग्रहःकल्प्येत। तथापिनस्यैवाँकोऽपिप्रधानत्वंक २४
दाचिदंगत्वमितिविप्रतिषिद्धं। उभयात्मनांचांगतयाप्रवृत्तेःप्रधानत्वेनचनिवृत्तेराग्नेयादीनां। विकृतिगमनेयावज्जीवं
प्रशयप्रसंगः। सर्वस्मिंख्याश्रुकेनयदिवांतरसामान्यावच्छेदेनसंख्येयेषुवर्त्ततेतेनवाऽऽग्नेययोराग्नेयादीनांवाऽयम पंगयोः ५
ष्टानामेकदेशोवाकिंचिदवांतरसामान्यंदृश्यतेयेनद्वित्वमवधार्यते॥ एवमाहि॥ तस्यैवयागांतरापेक्षया॥ तेनबहु
वचनकेवलाभ्यासापेक्षेणैवैकवचनद्विवचनंबाध्यतेतत्रद्विवचनस्याप्रसिद्धिः। सिद्धांतेतुशाष्टत्वेनसमुदायद्वयापादनाद
समुदायीलतयागवेजलाएयादवांतरधर्मयोगासंभवतिद्वित्वयोगस्तद्दर्शनेनचकालयोगात्कर्मसिद्ध्यसिद्धी
मासप्रातिपदिकयोरपिदृष्टत्वासिद्धिःस्फुपप॰पतेयागविशेषणेचानत्पूर्वपक्षे। समुदायत्वापादनाभावात्संख्या

हृत्तिरिति प्रकृतयागमात्र एव फलसंबंधः। अपकर्षादृष्टा वेवयागाः पौर्णमास्यमावास्याकालगतद्वित्वापेक्षया लब्धविशेषणाः सं
तानविधीयंते। यथा सिद्धांते समुदायगतद्वित्वापेक्षया षड्विधा उच्यंते। न दर्शेना स्फुटेन प्रकृतयागमात्रावलंबः व्याख्यातं तत्राक्यं निवर्त्तयि
तुं न त्वात्यंतव्यतिरेकात्कालगतासंख्याया ... सामानाधिकरण्यनिर्देशाद्भवति समुदायसमुदायिनोऽत्यंतव्यतिरेकाद्विरुद्धः सं
ख्यासंबंधः सिद्धांते। तस्मात्पूर्वपक्षे यजिवशेनैव नामपदद्वयेन रविशेषेण सर्वे यागाः समप्रधानाः तथा प्राप्ते विधीयते। प्रकर
णं पौर्णमास्यमावास्याभ्यां युक्तयो रात्र्योर्बंधनं स्यात्। क्रियत इति प्रकरणे। अपवा प्रकरणं तयोः सहकारित्ववेतत्तत्त्व तन्मात्रप्र
तिपाद्योर्थग्रहीतव्यः। कुतः। विधायको नियुंक्ते उभयं सर्वसाधारणे सर्वसाधारणो यज्ञो न च तत्र प्रवृत्तिः स्याद्दर्शादव्यदेवतो न ह्य
१२ नेन यजिना पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां वा यागमात्रे बुद्धिः क्रियते। न च प्रकृतकर्मग्रहणं च सन्देहोऽस्ति तत्रा ज्ञातरूपे सति अपूर्व
कर्माणि न कथंचित्प्रवर्त्तेत न तत्र वाक्यमेवानर्थकं भवेत्प्रकृतग्रहणे तु तेषां द्व्ययोगादेतत्कालवाचित्वाच्च रूपज्ञानादर्थवित्तान १२
नूक्तं मत्पक्षे पाश्चिरव्यदेवतमिति स्यात्। यथा कथंचिन्निरूप्यते तदुभयं साधारणे स्थितं। तथापि देवतानामश्रीरूपवान्नमु
12 व्ययो न हि मांत्रवर्णिकी देवतार्थे भवति मंत्राणां क्रमविशेषेणाऽप्रयोगार्थत्वात्। न वा स्यावाक्येन बाधो विरोधाभावात्सर्व
त्राविरोधेन वाक्येति विशमाने विरोधपक्षे स्यात्कव्यः। दृष्टपौर्णमास्यमावास्याशब्दे यदि कर्मवचनावेव स्यातां न ततो न वि
रोधः परिहियेत। कालवचनत्वे च नयोरविरोधः साधारण्याद्वाविरोधपरिहार एवयाम पर्णीयः। क्रियाप्रथमं काल एवास्तीत्याश्रा

पौ॰वी॰

स्यांप्रतिपाद्यते।पश्चानुकर्मतद्योगादतः कालोत्र गृह्यते।यदि हि सर्वलोकः प्रसिद्धैककालोत्र न समवेयात्तत्स्वदतिक्रमेण कर्मलोपः स्या
त्।तत्रापि योपपन्नतराकालवचनं चेत्सप्तमी तस्य सर्वत्रैव कालवचनस्याधिकरणेचात्।कर्मणोधिकरणे चानुपपन्नेर्यथा कथंचित्कल्पना
यं स्यात्।यत्तु किं कालस्य मंत्रसंबंधनेति यदितादर्थ्यलक्षण एवैकः संबंधोन्न वेत्स बात्रास्मात्तिरुच्यते। तत
एवं प्रयुज्यते वक्तुं इहत्वाज्यभागौ प्रतितादर्थ्येव्यवस्थिते संकरे प्राप्ते कालेनैवेन प्रयुज्यमानयोर्मंत्रयोर्व्य
वस्थामात्रं क्रियते।वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामस्योराज्यभागयोर्वृधन्वती अमावास्यायामस्योरिति।किंवा प्रश
तदेवतत्वाद्यदृष्टार्थोल्पविधानता।मत्यक्षेन वतस्यत्रप्रसक्ता बहुकल्पना।सर्वत्रैवाकांक्षापूर्वकः संबंधो नवत्वाज्य
भागौ यथा ज्ञाताग्नीषोमदेवत्यौ तदभिधानसमर्थमंत्राकांक्षिचात।प्रयत्नेन मंत्रानाकृतिनस्यचत्सद्धे पूर्वयोः कर्मणोरज्ञात
देवतयोरन्नमंत्रापेक्षा ततश्च मंत्रतद्विशेषधियोदिकल्पनादनवद्विताँथविधिप्रसंगः पुनश्च मांत्रवर्णिकानेकदेवताक नेका ४
ल्पना न ह्येकस्य कर्मणोनेकया देवतयानेकयानुवाक्यया वा कार्यमस्ति पुनश्चाश्रुतयाज्याकल्पनाश्रयणमाज्यभ
गयोश्चाश्रुतपुरोनुवाक्याकल्पनं यद्येकायाज्याएकाचानुवाक्यान्विष्यतीति।तदनुवाक्यासमाख्याबाधाच्च अपि
वचतपक्षे लिंगस्याविनियोजकत्वादावाक्येवकरणे त्रैनाश्रवणाद्वावेक्ष्यवीमन्तस्यात्पादिवदृष्टार्थप्रसक्तेनप्रकाशक

तात्प्रकारेणानपेक्षितत्वान्मंत्रवर्णिकदेवताकल्पनार्थं च परमारादुपकारकत्वं । अन्यप्रयोगयोः पुनर्विद्यात्प्रतानादिदेवतत्वा
द्यप्रकाराश्चाकांक्षिताः प्रकाराश्चाकांक्षा मंत्राः लिंगक्रमविनियुक्ताः संतः एकांतेन दृष्टार्थतां प्रतिपद्यंते तत्र च मंत्रतद्विशेषाधि
त्वादिषु प्राप्तेषु कालद्वारेणोपवस्थामात्रविधानाच्च ब्रवं वाक्यस्यानन्चानर्थक्येन हि सन्निधानाद्यवच्छासिस्यात तस्मान्न
देवताविधिरसंबंधात् । अनन्यथा रूपवान्तकर्मांतरता । किं पुनः यमस्यानुवादस्य प्रयोजनं । पत्यपादन न्यागे स्याहिवोदनाधर्मे वाक्यार्थविधि ४
प्रत्युपयोगित्वेन कथं वित्प्रपद्यते । उच्यते ॥ यथैवोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवचनांगता ॥ तथैव तदुपादानं द्विवसन्निधाने यारपि वाक्य
द्वयेन हि समुदायकल्पिते दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचने सिध्यतीत्यर्थं वचनेन हि विधिरेकैकः प्रयोजनवानिति कस्त्रिश्चियम
हेतुरस्त्र विधेरपि विधिशेषत्वेनार्थवत्त्वात् ॥ न चात्र विप्रकीर्णानामाग्नेयादीनामेतद्वाक्यद्वयमंतरेण द्विवचसंख्यायोगित्वं संभ
वत्येतदेव वाजिग्रेत्यास्य पद्यस्य प्रयोजनमेव गुणप्रधानचमादित उपन्यस्तामितरथा विशेषादनर्थकं हि स्यादित्यस्योत्तर
मपरिकल्प्यानुवादपक्षोदुरूपनास एकस्यात् ॥ तस्मादस्मिन् प्रयोजनं समस्तवाक्यानुवादेपीति दोषः । कथं पुनरस्यं तासिन्नानैक १३
13 १३ र्मणां समुदायीकरणं शक्यं ॥ नावश्यमिति ब्रूमः ॥ एककालादिसंयोगाद्भिन्नानामपि कर्मणां समुदायापत्तिः शक्यमेकदेश
स्कन्धद्रव्यवत् ॥ यथैव ह्येकदेशावच्छिन्नान्यग्रोधानालो व्यवनमिति समुदायबुद्धिं जनयत्येवमेककालयुक्तानि कर्माणि समुदायबुद्धि

स्त्रकृतैकत्वावधारणाद्दर्शपौर्णमासौ इत्येकवचननिर्देशः समुदायिवचनात्वैतीतच्चादिति समुदायगतसंख्याद्वारेणैकवचनांतत्वं विज्ञा
तेन समुदाययोरेव नामधेये भवतः। तथाहि। सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनिश्चयः। समुदाये च यागत्वं नाग्नेयादिष्वव स्थितं।
पौर्णमास्यां यजेत इति याजिसामानाधिकरण्यात् यागनामधेयमेतदिति गम्यते। न चाग्नेयादीनां समुदाये यागत्वं समवेतं किंतर्हि
प्रत्येकमाग्नेयादिषु तस्मात् यथैवैते प्रत्येकं यजिरेव नामधेयमपि न च समुदायोत्पत्तिरेकेन कालेन युक्ता आग्नेयादीनामुत्प
त्तिकाले परस्परानपेक्षत्वेन समुदायत्वानुपजननात्।। ततः कालवशादपि प्रत्येकं नामधेयमिति शङ्कायां वक्तव्यं। द्विसमु
दायनैरपेक्ष्येण समुदाययोरेते नामनी स्यातां ततः प्रयोगवाक्येनापि समुदायो फले विधीयेयातां। नतो वयवानामसाध
न चा समुदायादेकमदृष्टं ।। प्रत्येकं प्रत्येकाद्दर्शवाणमन्ना वाक्यमनेदवैयर्थ्यप्रसंगः।। सर्वधर्माणामेकाद्दर्शे निबंधनत्वा
त्संकीर्णत्वं तत्तिच स्याद्वा। न च प्रत्येकमितिकर्तव्यतया आग्नेयादयः संबध्येरन्।। ततश्च तत्कृततंत्रावृत्तिप्रयोगादिविचारासंब
द्धत्वं तत्। न च प्रत्येकविकारे सौर्यादौ समस्तेतिकर्तव्यतातिदेशः स्यात् सहस्रादिशब्दवच्चावयवशब्दत्वात्वादेकपुरोडाशा
पौर्णमासी सान्नाय्यरहिताभावास्यात्वेवमादिव्यवहारोच्छेदप्रसंगः। संघातस्याचोदितत्वात् संघातस्य गुणत्वादित्येवमा
वि२ दिर्दुस्पष्टमेवं प्रकाराणां समुदायिवचनत्वमनुगतं। इतरथाहि सएव शाब्दः। हित वाद्योद्यतक्रुजसौ वैधाद्यप्रधानेन
वेत तस्मादुपसर्जनीभूत समुदायाः समुदायिन एवाभिधीयंते तेनां तु बहुत्वाद्बहुवचनप्रसंगेन लक्षणयैकवचनयोगः

त्पत्तिप्रेत्यसमुदायशब्देनयाचका। लिप्सतइत्याहु। तथावत्तवतिद्विबहुनामेकवचनांतःसमुदायापेक्षइत्यपेक्षामात्रमेवसमुदायस्यब्रवी
तिनातिचेयर्थ्यंवृथवनशब्दाःवपियदासमुदायोपसर्जनिसमुदायिवचनोतदासाकल्येनदृष्टांतोयदातुसमुदायमेववक्ष्यन्नः। तदात
न्निमित्तैकवचनमात्रेणदृष्टांतत्वं। एतेनदर्शपूर्णमासशब्दावेतत्पर्यायौव्याख्यातौ। तस्माददोषःसमुदायद्विप्यापेक्षानिमित्तैक
14 त्वद्व्यप्रत्ययसिद्धिः समुदायेऽनुवादप्रयोजनंयथावप्रतिपृषकेनाभिधानपोनिवेशइत्यत्र। द्वित्वानुसारिणोद्विस्दर्शपूर्णमास
शब्दौनद्विषयोनवतोस्त्रिवपौर्णमासीपूर्णिमासशब्दयोर्बहुसाकल्यंतस्मादेवयदिदर्शशब्दस्यामावास्याविषयत्वेचिपर्ययेप्र
उत्वेनवाव्यवस्थितस्यैवप्रतिपत्तिर्यथाकारणइतिवक्तुमानन्तरपायवदत्यतिरेकातेचदेशमसोऽदर्शनाददुष्टमितिवक्तुंउपपाद्यामी
नणीयाद् ...यशोषमावास्यादर्शशब्दोसमानाधिकरणौदर्शयिष्यतितेनसमुदायेद्वयोपजल्पितानोक्तत्ववादितरेषामेगवे
ननुचैवंसत्यनेनैवगतत्वाद्वद्धर्वाधिकरणेनारब्धव्यं।। नैषदोषः।। स्थितेप्येतस्मिन्पुरुतेतियज्ञतिमात्रग्रहणान्नत्रपूर्वपक्षः।। सिद्धांतस्त्वेतद
धिकरणप्रसादाद्भविष्यतीतरथापूर्वपक्षएवस्यात्। इतिप्रयोजनवेनाभिधानादिदमपरंसमुदायानुवादप्रयोजनं। पौर्णमास्यांपौ
२४ र्णमास्यायजेतामावास्यायाममावास्यायजेतेतिकालसंयोगः। तत्रैतस्यात्। एतदपिवाक्यमनर्थकमुत्पत्तिवाक्यादेवकालसंयो
गसिद्धेरिति। उच्यते। अन्यथैवप्रयंकालःकरणांशेनयुज्यते। अन्यथोत्पत्तिवाक्यस्थोनिरपेक्षैःपरस्परम्। उत्पत्तिवाक्ये
ष्वन्योन्यनिरपेक्षाणामाग्नेयादीनांनिरंगानांचकालसंयोगस्याद्रूपत्वेनोपादानात्। अयंपुनस्तृतीयासंयोगात्करणत्वानी

तेषां स्वकरणं च प्रयोगवाक्यादितरेतरयुक्तानामंगसहितानां चावगतमिति तादृशानामेवानुपादेयं कालं प्रत्युपादीयमानत्वात्। समस्तरूपवि
वक्षावशेन सांगस्त्रिकः परस्परसाहित्यश्चैकया पौर्णमास्याप्युक्त एकयामावास्ययेति यस्मिन्नृतौ एकोऽयाग आरभ्य क्रियमाणः समाप्ति
मनुभवति तस्मिन्नेवेतरावित्यवधारणात् त्रिकस्य त्रिकस्य तंत्रेण प्रयोगः सिद्धो भवति। उत्पत्तिककालानुरोधे तु उभे इनांगवियुक्ता
नां च प्रयोगः स्यादित्यस्ति विशेषः। ननु चैवं सति समुदायद्वयस्येतरेतरयुक्तस्य करणे वातः अंगसाहित्यवत्परस्परतद्विवक्षापी
ति यथैवांगानां तत्कालविज्ञानमेवं पौर्णमास्यामावास्याद्विशामावास्यया पौर्णमासीत्युभयोरन्यत्र प्रसंगः। न चो
त्पत्तिवाक्यविशिष्टकालविरोधस्तत्राप्यनुष्ठानात्। न हि यः पौर्णमास्याममावास्यां करोति तेनामावास्यायाममावास्या न कृ-
ता भवति तथा पौर्णमासी। न चोत्पत्तिवाक्येन कालांतरं निषिद्धं स्वकालप्रतिपादनमात्रोपक्षयात्॥ उच्यते॥ का
लो यस्य न विज्ञातः स्वरूपं च न नश्यति। तस्य कालः परोपाधिर्दृश्यमानो न दुष्यति॥ अमावास्याद्युत्पत्तिः कालनिरा
कांक्षा पौर्णमासी साहित्यलक्षणं न पौर्णमासी कालं प्रतीक्षत्येवं पौर्णमास्यमावास्याकालमित्येतयोः समुदाययोः का
दूप्र लांतरकरणे सत्योत्पत्तिकं विसंवादाद् दर्शं च न पूर्णमासं चं न स्यात्॥ अंगानां च निर्ज्ञातकालत्वेन साकांक्षत्वादुत्पत्तिविधिवा
क्यावाद विरुद्धः साहित्याक्षेपलब्धः कालः॥ आह॥ अंगानां मुख्यकालबाधाक्यादस्माद्विनापयं॥ कालो ह्येवेति नैतस्य व

यसोऽत्र निमित्तता॥ उच्यते॥ मुख्यकालत्वमंगानां न स्थितं मांत्रवर्णिकं॥ इदमेव हि तद्धा कथ्यते बलेनैतदुच्यते। ननु द्रव्यस्यानुपकर्तुं न शक्नु
वतिस्तं निरुत्कृष्टस्यैव रूपकर्तृत्वमिति चेत् तद्धा। कुतः सर्वत्र वचनानुसारेणोपकारानुपकारांशौ विज्ञायेते तत्र स्तं निकर्षवचनात्तावद्विप्र
कृष्टं नोपकरोतीति नाकिंचित्प्रमाणं। ननु वाक्येनैव वाक्येनेष्यते तत्र प्रयोगः सिध्यतीति यद्यप्यग्नीषोमीयेनेत्यादिना तत्रापि करणे विभक्ति
निर्देशादिष्टेः स्वसमुदायिस्वांगसहितायाः कालं प्रकल्पादनादीष्टा विवक्ष्यत उच्यते॥ सत्यं॥ उच्यते न त्विष्टः प्रयोगः सिध्यति॥
तथा हि॥ इष्टिशब्दः समस्तं वा प्रत्येकं वावलंबते। न तावत्त्रिकमित्येव मन्यादृशे स्थितं भवेत्॥ न तावत्त्रिकमिष्टिशब्देन ग्रहणमि
त्यवधार्यते॥ तत्र प्रत्येकं त्याग एवेष्टिशब्दप्रवृत्तेरेकैकस्यामावास्यायां पौर्णमास्यां वा प्रयोग इति न सम्यक् प्रयोगसिद्धिः। अपि च सम
15 स्तानामाग्नेयादीनां रूपं विदूरेः प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमपद्धतिरिति विरूहणं॥ एवमपि प्रयोगवचनेन कृत्वा समुदायद्वयस्यापि पौर्णमा
स्यामावास्यायां वानुष्ठानं स्यात् तत्र सवोत्पत्तिशिष्टकालविरोधः तदनुरोधेन व्यवस्थितविकल्पाश्रयणमिति चेत्। एवमपि य
थोत्पत्त्यनुरोधात्प्रत्येकानुष्ठानप्रसंगः तथांगानां भेदेन पौर्णमास्यमावास्ये प्रकल्पादनामावाधवचनेनैकत्र प्रदेशेऽनुष्ठानं स्यात् तत २५
स्मान्नेतद्धा कर्तान्यानुल्यापर्यमिति प्रत्येतावत् किं विकरत्वात् विहितौ च व्यपाघः कालतायेगच्छतीति न च नेन वचनेन तंत्रप्रयोगः सिध्यते।
यमेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति देशस्यानुपादेयत्वाच्चासाहित्यविवक्षोपपत्तेः। तदुच्यते। समस्यैकेव लानेन तंत्र

ताप्रतिपाद्यते। तेन सर्वैरेवावैको ग्राह्यो न बहवः समाः। भेदेनापि प्रयुज्यमानानामनन्यदेशागमनमात्रेणादेशात्तत्र च सिद्धिः॥ अ
पेतस्तत्प्रयोगवशाद्यदैकैकसमेन यागो युज्यते तदैवेतरोपीति तत्र च मुच्यते। तथा सति बहूनामपि युगपदुपादानात्तथैव प्रयोग
प्रसक्तेः स एव विरोधो यदि तु न दृष्टात्तिवाक्यानुरोधेन प्रवर्तते। ततः प्रत्येकं कालपर्युक्तानां समं प्रतिसाहित्यं प्र
पादनीयमिति षडहस्येव पौर्णमास्यमावास्ययोरुप्रयोगः स्यात्। अंगानि च तावतः कालादनुक्रम्यमाणानि प्रयोक्त
व्यानीति यत्र क्वचनान्तराले क्रियेरन्॥ अथवा प्रतिप्रधानावृत्तेर्न पर्यायित्वादेकैकप्रधाने सांगमपवृज्येत। अथ तु याव
तो मध्ये कालो विरुध्यते तावन्मात्रं परित्राणं योगपद्येन समसंबंधः कर्तव्य इत्यवधार्यते। न तत एकस्यामेव पौर्णमा
म स्यां मीमांस्यायां वा त्रिकयोः प्रयुज्यमानयोर्यस्य कस्यचित् समीपेंगानि प्रयुज्येरन्। अथवा तदर्धमासांतरा
ले यत्र क्वचनाहनि। यावद्धि सौ प्रधानकालः प्रधानकालाबहिर्विश्वसं भावयितव्यो नात्यंतसामीप्यम
शक्यं चात्र स्यान्नैतेनाप्य जिघ्रतप्रयोगाः सिद्धिः। अनेनैव फलवाक्यमपि प्रत्युक्तं। फलवैस्यापि देशवदेवानुपाद
यत्वात्सर्वाणि तरेतरस्य कासांगानि प्राप्तितंत्रे चेत्सिद्धेन प्रयोगतंत्रं चापि सिद्धिः। विप्रकृष्टकालैरेव हि दैक

लंसाध्येत। अपोह्येत। फलं न वक्राव येदेतैरिष्ट्वेमिति सांगानि प्रधानानि युगपत्फलभावनाकालेनुष्ठातव्या
निस्यंते। ततश्च न विप्रकृष्टानीति। तत्रापि समुदायद्वयस्य युगपत्प्रयोगापत्तिदोषः। उत्पत्तिवाक्यानुरोधेन
वा पूर्ववदेव प्रत्येकं प्रयोगादियोऽन्नान्यफलभावनाकालोपप्रस्मात्सः। सोपिहि प्रधानेतिकर्तव्यताका
लेनैव परिच्छिद्येत। ततश्चोत्पत्तिकालोऽवनेन यावंतं प्रयोगकालमंगप्रधानानि व्याप्नुवंति तावानेवफ
लभावनाकालस्तावद्गेवतद्विषये यौगपद्यमिति सर्वथाप्यदृष्टं पौर्णमास्यमावास्यासमुदायोर्वासांगानो
16 वापवर्गः एकसमुदाययौगप्रयोगः अर्द्धमासांतरालेवा यत्र क्वचिदिति प्रसंगात्तेन तद्वाक्ये लक्ष्यं स्पत्रि
कस्य सांगस्य स्वकाले प्रयोगो वा क्वीतरात् सिद्धतात्पर्यवान् पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति कालविधिः। २२
नन्वेवं सत्युत्पत्तौ कालयोगोनर्थकः। कथमनर्थकः। पश्याय युत्पत्तौ न विधेतयागानां कालसंगतिः। समुदायानुवादत्वे
निर्निमित्तं न लभ्यते। पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः श्रुत्यासिद्धेय कालयोगाद्यनुवादाविष्येते। न तद्भावे तु नैवज्ञाये

तकापौर्णमासीकामावास्येतितद्दर्शनादजज्ञास्यदर्शपौर्णमासपदविशेषितप्रकृततयागमात्रयग्रहणात्सर्वाणि
मामप्रधानानीत्येतदेवस्यात्॥ तस्मादवश्यंतत्वितव्यंप्रथमेकालसंयोगेनाऽतएवोपांशुयाजस्यानुत्पत्तिवाक्यम
पिजानन्पौर्णमासीसंयुक्तमुदाहृतं॥ विशेषदर्शनाच्चपूर्वेषांयागेषुप्रवृत्तिःस्यात्॥ यदिचैतेकर्मांतरस्यानीतत
आधारादीनिप्रधानानिस्युस्ततश्चकर्मणस्त्वप्रवृत्तेश्चातफलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वचनत्वादि
त्यनेनन्यायेनाग्नेयादिवत्प्रयाजादीनांकरणांशोपनिपाताद्विहितकरणयाविक्लित्तिभावनयाकथंभावाकां
क्षिण्यातत्करणसमर्पणासमग्रहणात्प्रयाजानुवादेनतत्फलविधानंनोपपद्येततस्मात्आग्नेयगुणत्वेप्रया
जादेःकथंस्यादितिसमुदायानुवादोगुणफलश्रुतिसंयोगात्पौर्णमासीमित्येकवचनंप्रातिपदिकार्थगत
मेवविवक्षतिनतद्विहितसमुदायगतम्॥ प्रत्यक्षश्रुतश्चयजिर्देवतासंबंधोक्तेरेणानुमातव्योनविव
क्षति॥ सोऽपिचानेकस्तदपूर्वमप्यनेकं॥ समुदायानुवादश्चायंविधिश्चेद्गुणएवतत्र॥ प्रयाजादिदर्शनमपियत्रनिषा
नुवादत्वनानिमपुरित्येवंविशिष्टविधानेनवाप्रकृतिस्थप्रयाजगुणविधिनावासुपपद्यमानाएतावदवक

र्म्मविधौ शेषा गुणविधयस्तद्रूपता। परिहारमाह॥ अष्टाकपालादिवाक्येषु पौर्णमास्यामावास्याशब्दयोः कर्म्मवचनत्वात्तद्वा
व क्यसिद्धमेव रूपं चमिति॥ ॥ चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत॥ ॥ नैतेऽष्टा
कपालादयो गुणविधयः। कुतः। प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः। कर्म्मेति
त्रिवाक्योदितप्रत्यया भावनाम प्राप्तलाभिधानेऽनुपक्रमते। सा च उपात्तधात्वर्थकारकैर्यावन्न परिपूर्यते तावदनुष्ठा
17 नयोग्येति न विधित्वपर्यवसानं तत्र भावनांशाच्चूतावगतकारकसामान्यान्यथानुपपत्त्या क्लिप्तविशेषोपलिप्सा
यां स्ववाक्योच्चारितकारकविच्छिन्नं तत्पदप्रतीतैर्विशेषैर्भावनामात्राकांक्षितैर्वाक्यादेव विशेष्यते। प्रतिपदं च या
वत् किंचिद् द्रव्याश्रितं जातिलिंगसंख्यादि तत्सर्वमेकपदोपादानेन लक्षणया कृतिप्रातिस्विकविशेषणविशेष्यभाव
न प्रतिपन्नं परस्परशेषशेषित्वं विच्छिन्नं किंतु त्वेवकारकात्मना भावनार्थत्वं प्रतिपद्यते। एवं यावन्ति पदानि संनि ७
कर्षविप्रकर्षस्थितानि तानि सर्वाणि त्वनुषंगाधिकरणोक्तेन मार्गेणानाहत्य सन्निकर्षी युगपत्संनिपतन्ति। त ॥
तः सर्वविशेषणविशिष्टामनुष्ठानयोग्यां भावनामासाद्य विधिः समाप्यते। सर्वैकेनैव यत्नेन तां विशिष्टां वि

विदधातीति नानेकशक्तिकल्पनापत्तिदोषः । तथा हि । श्रौतव्यापारनानात्वे शाब्दानामतिगौरवं । एकोत्पत्त्यावसितानां तु ना
र्थान्तरेपो विरुध्यते । विशिष्टायां तावद्भावनायामाधाय श्रौतं विविधं यद्यन्यत्रापि विधिस्कन्दत्येव पुनर्व्याप्रियेत । ततः पुन
रुच्चारणदोषमवैदिकव्यापत्त्या लक्ष्यते । तात्पर्यं पुनः सकृद्विधाय निवृत्तव्यापारः स्वार्थान्यथानुपपत्त्या सर्वविशेष
णेषु प्रत्येकनिष्ठानि विध्यन्तराण्यपि विपरिणयन् समाम्नायावगतैकरूपापरित्यागेनैवासकृदुच्चारणफ
ले वर्त्तते । विशेषणे च विधिस्वार्थं पश्चाद्यद्यपि गम्यते । तथापि याकृतिन्यायात्ततः प्रागेव ज्ञायते । विशिष्टविधि
निमित्तत्वादर्थापत्तेः पश्चाद्भवंती यद्यपि विशेषणविधिमुत्तरकालमवगमयति तथापि याकृत्यधिकरण
न्यायेन विशेषणान्यनुपादाय विशेष्ये व्यापारासंभवान्नूनं पूर्वतरं विशेषणविधयो निष्पन्नाः एतत्त
दधीनसिद्धिर्विशिष्टप्रत्ययो दृश्यत इति । तेन बहव एवैते विधयः प्रत्यक्षार्थापत्तिलभ्या युगपत्क्रमेण
वा व्याप्रियंते इत्यनेकविध्यन्तरप्रसवसमर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमपूर्वभावनावि
धिपदे सुलभं नेतरत्र । कथं । प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्युपकर्षति । अङ्गमाकृष्यमाणं हि नाङ्गान्तरमसंगतेः ।

यदा हि भावनान्यतः प्राप्ता भवति तदा तस्यां पिष्टपेषणवत्प्रतिहतशक्तिर्विधायकस्तामविदधन् तत्संगतो नै
कार्यर्थानैकविधिव्यापारप्रसवहेतुत्वं प्रतिपद्यते। विशिष्टविधाने ह्यर्थापत्त्या विध्यंतराणि कल्प्यंते। न चा
त्र तत्संभवतीत्यनुपयुक्तश्चोतव्यापारावस्थः प्रत्ययश्चानर्थक्यान्नदंगेष्वित्यनेन न्यायेन भावनातो वर्तीयत
त्संबंधानि कारकाण्युपसर्पति। तत्र यावंत्येकपदोपात्तैककारकविशेषणानि ज्ञातिलिंगद्रव्यसंख्यादीनि
तानि विशिष्टभावनाविधिन्यायेनैव तत्कारकाक्षेपात् सर्वाणि विधीयंत इति प्राप्तायामपि भावनाया
मनेकार्थविध्युपपत्तिः। यदा त्वनेकपदोपात्तानेककारकोपनिपातो भवति तदा कारकाणां परस्परं
संबंधाभावात्तत्प्रदेशपरसंबध्यमानेषु यद्येकत्र विधिर्गच्छति तदा नेतरत्र गतो भवत्येवमित्त
रगमनेप्यन्यत्रगमनानुपपत्तिरसंबंधादेवं भावनावदेकेन विहितेनेतरदर्थादाक्षेप्तुं शक्य
ते। तत्रार्थलभ्यविध्यंतरप्रसक्तावसत्यामेवात्मकः श्रोतो विधिरेकत्रोपक्षीयमाणो यद्यन्यत्रा
स्तीति कल्प्यते तत्रासकृदुच्चारणीयः विधये पुनः पुनरुपदिश्यतो ह्यायेत प्रत्यय इत्यर्थः। परस्य २५
इते सिद्ध्यतीति पौरुषेयानेकोच्चारणप्रसंगात दर्शयति। वादिनेहि [illegible] त्वात्र सपत्नस्यगुणः

18

रसंबंधे वा सतीति भाष्यमर्थापत्तिमूलोच्छेदकारणप्रदर्शनार्थं लोकेपि चयस्य प्राधान्ये राजप्रकृतिकं विनीयते यदा तदा तस्माद्विना
भृता न्यमात्या दिन्यं गान्यशेषाण्याकृपानि। यदा तु कश्चित्कृत्यानां कृत्यं विच्छति तदा तत्संबंधानि तत्यांतराणि पदमपि न
यजंति। तत्रावश्यं प्रयत्नांतरमास्थेयं न च तदेकव्यापारसाध्यमित्याशंक्यं सत्ये ह्युत्ताबुपादातुमित्येतमेवार्थं प्रपंचयति।
यदि हि पौर्णमास्यनुद्देशेनाष्टाकपालो विधीयते तदा तत्स्वरूपोत्पत्तिरपि तावदनुक्ता सती क्लेशेन लभ्या किमु तादर्थ्यां
तरविधानं तदा हल्लवति संबंधाभावान्नाग्नेयेन संबध्यते। अथाग्नेयः पौर्णमास्यामित्यत्रापि स्वरूपोत्पत्ति
क्लेशः पूर्ववद्द्रष्टव्य इति न मया प्रदर्श्यैवाष्टाकपालसंबंधाभावः प्रदर्शितः। एवं पौर्णमास्यां विशिष्टान्यतरानु
वादेप्यनूद्यमानस्यासत्त्वात्पौर्णमासीसंबंधो विधीयमानस्याप्युत्पत्तिरितरेतरसंबंधश्च स्यादिति गौरवं। पौ
र्णमास्यामपदं तत्रैव प्युरुयोरुत्पत्तिः कर्तव्या। परस्परसंबंधश्चेति दोषो न कश्चिल्लौकिकहायनीवत्परस्पर
नियमसिद्धिः। विशिष्टविधानदोषादतोष्टाकपालोनानुरक्तया पौर्णमास्याग्नेयः संबध्यते॥ तदननुरक्तया
वाष्टाकपालस्य संबंधः। एतत्परिहारार्थं परस्परसंबंधं ऽब्रवदेवतयोः प्रथममेवोत्पन्नयोस्त्व

पोत्पत्तिरन्यतरस्य वान्यत्र विधानमिति युगपद्विधीयमानपरस्परसंबंधकेशामनुपपद्यमानः पौर्णमासीसंबंधकेरा
स्तत्परिहारार्थमन्यतः सिद्धदेवतासंबंधमनूद्य केवलकर्मसंबंधं दर्शयतस्तथा केन चिदग्नये संकल्पित इति। तत्र संक
ल्पितशब्दैकवचनेन केचिदाहुः। केन चिदनुष्ठात्रा संकल्पितः न चैतद्युक्तमिव। अन्येन स्वार्थगृहीते कर्मणि तदीयस्य
विधोहरणमिति तस्माद्विणोऽतः संकल्पितशब्दः केन चिदाक्यानर्थक्यामादिसंयुक्तेन विहित इत्यर्थः। तत्राप्य -अर्द्धल२
19 ष्टाकपालसंबंधसिद्ध्यर्थमाग्नेयशब्दे नूद्यमाने पौर्णमासीगतस्यैकादेवतेति न ज्ञायते। युगपदुपलक्षणविधि
त्वने वाक्यभेदस्त्वनेनैव मार्गेणोत्तरत्राधिकरणमुखप्रदर्शितैर्वचनैः प्रकारैर्वाक्यभेदानैतत्प्रपंचयितव्यं। तेनावश्यं
उक्त विधातव्यो त्रैदेवतासंबंधो न च यथर्वप्राप्तकर्मणि यं न भवतीति गुणश्चापूर्वयंयोग इति कर्मांतरं चो। कर्मांतरे चैव
सति तदवश्यं द्रूपावचनमित्यनुवादता। अतश्चैवलोदकवचनलक्षणघाश्रयणीयो। किं चानवानन्यक्रियाये १९
णवाक्यमतः समाप्यते न च स्वापासिमाशलाघाक्यांतरमपेक्षते। अष्टाकपालो न भवतीति नायं पुरुषव्यापारः
न च पुरोडाशव्यापारमात्रं विधातुं शक्यमग्नावनाविशेषात्मकत्वात्। अतश्चावश्यं कल्पनीये पुरुषव्यापारविशे

प दारे

अयागकल्पनापत्तेः। तत्र यद्यपि प्रत्यक्षेण कल्प्यमानयोगेन युक्तमानुमानिकं कल्पनं तथाग्नेयादीनामेकैकवाक्यान्तरानपेक्षित्वेन
पौर्णमास्याममावास्यायां वा कार्यस्त्रैय जिरसक्तानीति एवेति नानुमानं प्राप्तिकलात्पनुमिते च सति य एवं विद्वानित्यनुवाद
सद्रूपत्वादनुवाद एव विज्ञायते। क्रियासमानाधिकरणं हि यदा येषां कपालेष्वित्यादौ दृष्टा दिजलक्षणः कर्तृसमा
नाधिकरणो य एवं विद्वानित्युपबध्यमानो विधिसामर्थ्यं निरुध्यात्। तथा चोक्तं॥ क्रियापदेकयोगित्वं यच्छिष्टानदृष्टे
ह्विधिः। कर्तृयुक्तः स एवान्यप्रापितार्थानुवादलक्षणं॥ व्यपदेशश्चैतदेव॥ एकं हि यद्यमावास्यायां सांनाय्यौष
धयोस्तंत्रः। विकल्प्य असति संचाररूपोपपर्ययं कुर्वते। नवेन॥ कर्मभेदे हि भिन्नविषयत्वात् सांनाय्यपुरोडा
शसमुच्चये सति संत्रियंतरति समस्तासंचरणं प्रथमान्त्रोत्रिसंख्यानं वा व कल्पते। नान्यथा। अथ यद्
चतुर्भिर्ध्वरस्मत्सी सुत्तराणीति स्यान्नोत्तर इति॥ लिंगदर्शनाच्चाकर्मान्तरपक्षे त्वाधिक्याद्गुण विधिपक्षेऽन्यू
न चाग्नेयो दशचतुर्दश चानुवादविरोधः। कुतः पौर्णमास्यां यदा तिस्रोद्देशविषये यदा प्रधानाहु
तयः शंति तदा यं संख्योपपद्यते। तस्मात्समुदायानुवादावेतौ सिद्धं। पादत्वा स्वरूपं चाधिधेयस्यप्रसक्ते

शब्दस्याश्रितः। तत्रैव द्रव्यलाभाद्य समुदायानुवादता। पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्॥ इदानीमधिकरणत्रये
ण समुदायानुवादापवादः क्रियते। तत्रोपांशुयाजमन्तरा यजती। ति तावदस्य फलः प्रागुक्तो न्यायो हि। कुतः।
यागान्तरविधानादि संयुक्तं विहितान्द्रव्यवत्तया। अद्रव्यमन्तरा युक्तमगत्यैवावलम्बते। एतेषु तावत्त्रय प्रत्य 3
येनैकान्तिको विधिः। तत्र यद्यदमपि यागान्तरं कल्प्यते ततः प्राप्त्यद्रूपाद्यानमदृष्टान्तरकल्पनं च॥ किं चाऽग्नाभि
20 करणं चैषु प्रत्येकमवगम्यते। जामिदोषेण चोपांशुयाजाभ्यसनं कृतं यथोपक्रममुपसंहाराज्जाम्युपन्या
सस्याऽजामितायाश्च कृविधियवादे तएव विधयो वगम्यते। न चान्तरालवाक्यनादृगर्थवादो विधिर्विस्प 2.
ष्टो दृश्यते। समुदायानुवादप्रयोजनं नैव कथं नामोपांशुपौर्णमास्योयजन्निसतत्त्वे कीर्तितानां कालश्च
बध्यस्यन्ति सर्वेषां प्राधान्यं स्यात्। न तूपांशुगुणकमिति कथं द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तं रूपवैकल्ये नाम्यतो नै
षस्यावः। सर्वथा येन यागान्तरावव च्छिन्नो यागो निरूप्यते तद्द्रव्यदेवतारूपं शक्यते वा पांशु चेन व्यवच्छि
न्नरूपः प्रत्येतुमित्यतेऽगाह॥ नैवं जातीयकः शब्दः शक्नोतीति। यदि द्रव्यदेवताप्रतिबन्धेन गुणे विधि

रयं कल्प्येत । ततो याजराद्दस्य ब्रजंतचोदलेन उच्यस्यासाधुत्वं स्यात् । अव्युत्पन्नस्य सौधुं नामधेयत्वेनैवस्य
यंगः । न त्वेवं जतीति । नामधेयत्वेप्यवश्यं तत्सर्वं यागपरत्वमिति त्येवं विक्तुदर्पौर्णमास्याभ्यां यष्टव्यमित्यादि वि
हितं तत्कथं कुणा योगमात्रसिद्धिर्वाच्या । ततश्च उभयोर्दोष इति । तत्परिहृतिः । मा
नदुर्पौर्णमा याजशब्द्योऽयं नतिशब्दोऽनविष्पती । ति । विधोस्तु स्यैत मांजस्येन कार्यं नामधेयत्वं तु यजि
प्रागानुवादरूपेण प्रवर्तमाने किं विसारूप्यानुगमे च विरोधः । चोदनाकाष्ठकलेतचा । त्वा । कर्मयोदनौ
पौर्णमास्यां यजतीति न समुदायानुवादः । कुतः प्रलतानामसकावाऽप्यतेनानुवादता । यागो विद्ध्यादि
संयुक्तैर्नहि वाक्ये विधीयते । यथा वैश्वानरवाक्ये द्वादशकपालेनोपक्रमसीहारास्सामष्टचाद्य
ष्टकवाद्य तामापद्यमानाः पृथग्विधिचेन प्रतिपन्नास्तथाचापिण्डा भिवाएते दद्दिति विध्युपक्रम
दोषसंकीर्तनं कस्य विधिर्विधीयमानस्याकीर्तितस्तदपनयद्वारेण स्तुत्यर्थमिति गम्यते जामितारूपस्तुरा
जशयोरंतराले क्रा । किं छिद्रवि धीयमाने च वतीति यदंतराजसंयोगेन विधास्यते तस्या जामिकरत्वे

प्रशंसेत्यवधारणादुपांशुयाजमंतरेणास्यस्कृत्यर्हत्वेनज्ञानाद्विष्ण्वादियुक्तेष्वतदपेक्षिता जामिरूपस्कृतिसंकीर्तना
दनपेक्षितं विधिं च मनाहत्यस्कृत्यर्थतागृह्यते। न हि विष्ण्वादिसंयुक्तेष्वंतरालसंयोगोस्ति येनोपक्रमयोक्तयाज्ञा
मितया तद्विधिस्तुत्वं वाजामिचं शावकतयापेक्षितं संबध्येत। अंतरालकाले संनुरूस्य पुनर्विस्पष्टजा
म्युपक्रमेवाक्यविधानार्हत्वात्तद्देशेन चेतरेषां श्रावकत्वोपयोगे सति नानेकाहृष्टकल्पनानुबंधिविध्य
21 स्युपक्रमायुक्तः। किं च विष्ण्वादियागसंबंधे त्वनेयागोऽर्थतोभवेत्। उपसर्जनत्वत्स्तुतौ तत्वैतन्नयु
ज्यते। कर्मोत्पत्तिवाक्यप्रत्ययोयोगोपसर्जनविष्ण्वादिप्रधानत्वात्रार्थान्निःष्कृष्ययागकर्तृत्वमपि ताकल्पनीया।
प२ नवाप्योयुज्यते। अंतरायजतीत्यनेन प्रत्यक्षे प्रधाने देशोपपत्तेः। तत्र यद्यपि तावद्विष्ण्वादियुक्ता नि २९
ष्टपग्वाक्यानिनेवेयुः तथापि तत्संनिन्नेवांतरालविहिते यागे देवतां विदध्युः न कर्मांतराणि।
न च देवतान्तरं वं विधेः सम्यगभिधीयते। न ह्येतेषां प्रधाने देवतात्वं वा वदंति। किं तर्हि कर्मोपसर्जनद्रव्यच

यनास्त्रत्र कर्मशक्तिर्दिधं घानात्तत्पद्वितीयानुत्पार्थतातावद्दूज्यमाना नचतावतादेवतात्वं सिध्यति। त्यागार्थत्वाद्धियजतेः
परमार्थतस्तु पूज्यमानं कैडव्यमेव कर्म भवति। ततस्तेनापूज्यमानादेवता पृथक् कर्म संपद्यते। तत्र द्विकर्मक लक्षणप्रसक्तेः
प्रमाणिशास्त्रार्थ इत्यनेन न्यायेन सर्वत्र पूज्यमानकर्म तिरोधानेन परं पूज्यमानकर्मविवक्षावादेककर्मत्वाद्वारेण व३
न संप्रदानं च सर्वाक्षिमानि ऋग्वेदे वनिर्देशो भवति विष्णुं यजति विष्णुर्यष्टव्य इति। न तु तत्रेदेवता चमत्विधीयते। किं
तर्हि कर्मत्वान्यथानुपपत्तिलक्षणायैव गम्यमानं निष्पाद्यते। ननु यजते इव नाड्यावाचिचत्वात्तद्दीयकर्म देव
ताशास्त्रोपपर्यायेवेति न वक्तव्यं लक्षणया गम्यत इति। नेपथ्यादाद्वेतास्त्रावचनः। ऊतगा। कृते हि रजाया रवि
यतयजिवाच्यता। न वाति पिवेदेतस्याः पूज्यतेति च वक्ष्याति। न हि देवतानां स्वावान रूपव्याहृतेनापि सम्यक्‌श्रि
पि२ घाजनेह स्कूद्यते। रूपान्यमवायि चाइनाति देवतानाहूज्यमानतां प्रतिपद्यते। न यजि स्तत्परहति मवमेवस्य
ता। दानेन योपाध्यायादिः पूज्यमानोपि न कर्मयंपद्यमानाद्दृष्टः एवं तत्रैति इदं देवानिर्देशं देवतायाः संप्रदानत्वेनैवनि

द्देशः। प्रसज्यते। नेतस्मात्तादृशं संप्रदानत्वमप्याप्तिग्रहीतृत्वाभावात्॥ अपि च दृश्यते हि क्वचित्संप्रदाननिर्देशः उपा-
दाय्यं गृहीत्वा गोमाययजत इति। सर्वथेयं देवतानयानयोः संप्रदाने कल्प्यते। न च कर्मणि रसाधारणो नैव चात्मनाके-
वलं यजि विषयं कर्मसंप्रदानं वा भवति। तथैतस्याः क्रियासाधनत्वाऽन्यतमकारकात्मनावाप्यैव कल्प्यते। न हि दे-
वताशब्दवाच्येनात्मना याचयधर्मसंबन्धित्वं प्रतिपद्यते तेन तदुद्देशत्यागांशेन प्रतिग्रहीतृव्यापाराद्विना कथं सि-
साकल्या कल्प्यनया संप्रदानं निर्दिश्यते। यद्योद्देशगतमाप्यमानत्वं त्यागांशे व्याप्यस्य सकर्मकत्वं यजेः कर्मत्वेनो च्य- स्य ५
ते। तेन यत्र संप्रदानत्वनिर्देशः तत्रैतदुक्तं भवति। परस्य चमिवापादयितुं तदुद्देशेन द्रव्यं त्यजेदिति यत्रापि कर्म- ऋचिद
22 णि निर्देशः तत्रैषोऽर्थः स्यात् कुर्वंदेवतामुद्दिश्येदिति। तथा यके वलोद्देशव्यापारेषु त्यक्तुर्वा चरहितेषु यजतिः प्र- २२
योगो भवति। तदेतदुक्तमपि जानाति एकः। तत्रापि संप्रदानत्वं त्यागांशात्मनि साधारणे वादस्य सम्बन्धात्मकत्वाद्दृष्टि-
तमपि यस्य त्यागं त्वं तरं देवतायाः कर्मत्वं तु क्रियान्तरव्यवधाय्याप्यमानत्वं संज्ञावाच्यव्यापारयोः न

कु॰२

विशिष्टतरं देवतात्वस्यानहितेइ देवताचेव सकलं यजिं प्रतिकर्मेत्यवधार्यते। परमार्थतः पुनर्देवताशब्देन तद्धितशब्देन वा देव
ताचमभिधीयते। नकारकविशेषस्याकथ्यावित्वात् तथा चादेवतानद्धितोत्पादेन हि पाणिनिना तस्या इदमस्य इत्येवं तेन क्रीतमित्ये
दितमर्थे यदि विशेषक्रिया स्यात् प्रथानिवर्तित तद्धितान्निःसमर्थस्य एवं तस्य तद्धितविधाने दृश्यते। तद्धिता ते नक्रीता तस्येदं हितं तत शाब्द
आगतः। तस्यापत्यं। तत्र सबइति नचु तस्मादित्तमनेन यजतीति वा निर्देशो दृश्यते। कथं तर्हि अस्य देवतेति। तस्मान्न नमनन्यवा चायो
यमितिगम्यते। ततश्चास्थितमेतन्न विष्णुरूपांशुयष्टव्यः इत्यनेन देवतात्वमभिधीयते। इति तत्र केशेन ताकत्या पि चाय
ऊनाबनाकल्पनीयात तस्य वरमर्थवादत्वमेवाश्रितं। अंतरायजतीति तु यद्यपं तराल संबंधविधिपरत्वात्स्वरूपविधानार्थमि
त्याशंक्यते तथाप्यनन्यगतित्वाद्विशिष्टविधानं। नहि यथेतरेषामर्थवादत्वेनाप्यवित्वात् तथेह केन चित्प्रकारेण। ननु समुदायीकरण
नार्थवित्वेप्युक्तं। यथा चैतेन नार्थवत्वात तथान्यार्थदर्शनं व्याख्याण एव स्यामः। किं वा अंतराले नुपादेयकर्मतत्र विधीयते। ता
दृग्विपरिवृत्तिश्च ने सुत्पत्तिरपीष्यते। यादृशी ह्यास्व्याते न स्वप्रधानार्थे परीभूता भावना अंतरालमनुपादेयं प्रसुप
त्वान तादृशी विष्णुर्यष्टव्य इत्यादि निरूपत्वान्यतरेति नोत्पत्तिविधिकल्पनाम गतः। तत्र सत्यपीतरेषां कर्मविधित्वेका
मकर्मान्तरं स्यात् प्रकृतानुवादे इति पक्षाद्ब्राह्मणाकर्मान्तरस्यवाचकः स्यादिति। देवतायाः पुनरुपादेयत्वात्कर्मोद्देशेन
विधिः। यागवतातिनानुवादबुद्धिरपेति। कर्मविधायामुपगमेऽपि तत्प्रकृतस्य एव तद्रूपाणां प्रकृतानामनावा

त्यभिप्रायः ॥ अथवा यदिदमाग्नेयादिभ्यः कर्मान्तरं चोद्यते तस्यौपांशुयाजं यजतीत्ययं वाचकः स्यात् अन्येतरेषां तस्मादितराज्ञानु
पादेयत्ववशेनास्यैकान्तिकं कर्म । विधित्वे त्वतीतरैरपवादैरेव प्रवितत्वं बाधा च पर्यायान्यगर्भविदेधस्तस्य सः यं निरूढ ईदृशि
नीविष्यति । स तु विधीयते उपांशुयाजादिसंबद्धस्तूपांशुयाजशब्दः गुणविधिर्मन्यते । यच्च वाचकत्वमाश्रित्य मन्त्रैकत्वप्रसङ्ग इति
तत्रोच्यते । उभयमेतत्पक्षे कृता वाक्याख्यातकर्मवैधर्म्यदोषः । द्वादशार्थयोः पुरा पश्चाद्विधानुवादयोः चेत्स्यातां साधारणत्व
ये । वाक्यवाचकत्वे ऽवधारिते पश्चाद्विधिविधेयत्वमनूद्यानुवादकत्वं चावकल्पते । तथोभयोरपि वाक्यवाचकत्वे बा
23 धः साधारण इति । तत उक्तौ गुणदोषावपि साधारणौ तेन नैकान्तिको दोषो भवति । यदि तर्ह्यनुवादकत्वमवाचकत्वं स्यात्पिक्ष
पं विरुद्धं न विधित्वमिति । तदुच्यते । ममापि हि यजिना विहिते यागे याजस्त्वनुवादकः । विधिसंबन्धस्तूपांशुत्वेन चै
तस्य मन्त्रस्य । न च तत्स्वरूपेण नाम्ने तदुपपद्यते । विहितं न ह्युपांशुत्वेन त स्वरूपेणान्येनकेन चित् । न तावद्विधित्वादिपु
रुषेन विहितमपवादस्यात् ॥ नोपांशुपौर्णमास्याम् इत्यनेन काले विधिः प्राप्ते तेनानेकविधिशक्तेः । तस्मादुत्पत्तिश्रुत्येन २३
व विधीयते तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति । गुणोपबन्धादिति । ज्ञामि चापनयनं च सर्वप्रकारं श्रूयतः स्वरतो देवतातश्च न्याय
तएव च यथाधिकृत्यैष्टव्यः । प्रजापतिरग्नीषोमौ यजेतिं याजेत्वादिति ऽवश्यं ज्ञाना । विन्यादेवतायामनियमप्रसक्तौ किं विधि

ष्ट्वादयः प्राधान्यप्रसिध्यावेति स्वप्रदर्शनार्थं संकीर्त्तिताः तेन यद्यपि परमार्थेनैव प्रत्याः तथापि स्तुतिपरत्वादुपादानं गु
णवादेन कथंचिद्युक्तो। शाखांतरे विधानात्प्राप्ताः इत्यनुदाहरणे स्फुटमेवमभिधायन हि किंचिद्साध्यं स्यान्नयत्तास्त्रि
न्नति दर्शमेतद्ध्यदेवतायां स्यादित्यादि विचार्य विष्णुर्वीग्नाद्ध्रो आम्नानादित्यादिना मांत्रवर्णिकत्वं डौ मि निराश्रयिष्य
ति। यद्यप्यग्निरिति वेदापि स्वयमेवाशंकादर्शिता यद्यप्युपांशुधर्मत्वात्प्राप्नोति तथा यद्यपि किंचित्प्राजापत्यमिति तदप्य
युक्तं। वचनव्यक्तिविपर्यासान्न ह्येवं वचनं यदुपांशुत्वप्राजापत्यमिति किं तर्हि यत्प्राजापत्यं तदुपांश्विति नोपांशुत्वेन
प्राजापत्यता लभ्या। यदग्नीषोमयोः स्वविधायके उदाहियत एवेत्येतदपि वक्तुं यत्नः तद्धितमंत्रो वर्णेनार्थकत्वाद्विधा
यकं। यदि हि तावदग्नीषोमावभूतां ततोऽस्माकं किमिति हि विज्ञानं तो यजमानानवयं देवतायां प्रवर्तिता इति कथ्ययेयुः
कालविधिपरत्वाद्वने देवताप्रत्नेन विधातुं शक्या देवतापरत्वे वा कालविधिपरित्यागात्पौर्णमासीशब्देनापि नानूद्यत इ
ति पूर्णमासशब्देनाप्यनूद्यते सति प्रधानत्वेन गतत्वप्रसंगः। सूत्रकारेण वदतामेमावास्यायामुपांशुयाजेन मनिछतेत
देवपौर्णमास्यौ विधिपरत्वे नोपपद्यते। अत्र प्रमाणं: मांत्रवर्णिको देवताविधिरिति स्थितमुपांशुयाजकर्म हि वैश्वदेवप्रा
ज्ञापत्याग्नीषोमीयाणि याज्यापुरोनुवाक्यायुगलानि आम्नायंते तेषु च कल्पार्थत्वाद्विकल्पमानैः वैकल्पिका एव देवता:
प्राप्यते तदेव होत्रे शाखांतरमित्याह यद्यपि क्वचिदस्त्येव याज्यानुवाक्याम्नाने होत्रप्रयोगेति वदन्ति प्रायं वा शाखांतरवय

नमुपांशुधर्मत्वं वाक्येव द्योतनार्थं। अन्यादि देवताज्ञानीयमानात्मीयं धर्ममुद्देश्यं जह्याता। परधर्ममुपांशुत्वं प्राप्नुयादिति विरुद्धं विष्णुप्र
जापत्योरुपांशुत्वात्सन्न धर्मकथा च विरोधस्तथाग्नीषोमयो स्थितिर्विधायके देवताविधय संजवाधधास्तं तत्रयह एतेन पौर्णमासी
कालस्य विधायके अग्नीषोमानुवादः प्राप्तिमुपोद्वलयति। गुणोपबन्धनाद्॥ यस्यायं गुणउपबन्धो हि रूपते कालविधिपरे वाक्ये उपांशु
पौर्णमास्यां यजन्तीति निर्ण्णयेऽत्र तदेव गुणस्योत्पत्तिवाक्यमयागविधिपरे सत्यनेकार्थविधिप्रसंगात्। प्रतउपांशुया
जमन्तरेत्यनेनैव प्राशस्य संकीर्त्तनमिति॥ ॥प्रायेवचनाद्॥ हृदयमुपांशुयाज इतियज्ञ पुरुषस्य प्रधानप्रायेणावयवेनस्तु
25 त्वात्प्रधानमित्यवगम्यते। कथं पुनरप्रधानत्वं शब्द पदेनप्रसज्यते। उच्यते। त्रयाणां वैष्णवादीनां समुदाये वक्ष्यति तोऽग्नि
षोमीयएवैकः पौर्णमास्यां विधीयते। तावब्रूतामग्नीषोमाविति योग्नीषोमदेवत्यः स एवैकः कालविशेषसंयुक्तः पूर्णमासयश
ब्देन नक्तजे बोध्यते। न त्वैवैष्णव प्राजापत्ययोः गुणत्वात्स्य फलोपांशुयाज प्राधान्यवचनानुपपत्तिः। ननु तथापि वैकल्पिकत्वेषा
२५ द्यत्वात्तु यद्देवाग्नीषोमीयदेवत्यः तदेव प्राधान्यमिति नित्यवत्प्रधानसंकीर्त्तनं नैव घटते। नैष दोषः। काजदेवतयोर्नात्रिसंब २५
न्धायं विधीयते। यत्तु तच्छक्तिं कर्मतदन्यत्रापि विद्यते॥ यदि ह्यग्नीषोमयोस्त्वपौर्णमास्यां संबन्धः क्रियते ततो विष्णुप्रजापती
पदेन स्यातां। अयं पुनर्द्देवतोपलक्षितस्य यागस्य संबन्धः सर्वत्रैवोपलक्षणं पायेष्युपजनीयते यथा ब्रह्मस्य नया। य
ष्टुकाज अर्थस्य जन्मणां हिनुरोडाशावितिन यैकस्य कर्मणः। करायित्वप्रधानत्वं कदाचिदंग चनुत्पपद्यते। नानाचेवविरुद्धं

तान्नचतत्संभवतितस्मादेककर्मचोद्यतापौर्णमास्याङ्गमेतद्राजयजतीत्ययमेवविधिः।४।आघाराग्निहोत्रमरूपवत्वात् ऊर्ध्वमा
घारयति तं जुहोति जुहोतीत्यादिभिरेवंरूपता एवमाघारहोमादयो विहिताः विपरिवर्तितेन हि विद्धत्वं पौर्णमास्यादिवदित्यादि
वद्द्रव्यप्राधान्येन यागहोमभावनयोरनिर्णयः किं वा न चैषामर्थवादः कथं नयस्करूपतिपराकृतिः। एकान्तिको विधिस्तेन
गुणवत्कर्मगोचरः। नो पौर्णमास्याङ्गवाक्यवदेषामर्थवादकत्वमिष्टं न च यक्तरूपता तेनो नयपदे निश्चिते विधिचेद्गु
णमात्रं विधीयतां न घृतेन याकर्मेति कर्मविधानं युक्तं। कुतः। विधिचैर्यप्रत्ययोपात्तेन नाम पदमपेक्षते। तद्विधिर्वि
वना तच्चेत्स्वेवद्रव्यं विधीयते नीतता वदृध्यादिरप्राप्तेः स्वयं विधिचमपि धीयते तेन च प्रत्ययोपात्तं सर्वं भावनाघाचर्म
व्यतिरेकेण स्वतन्त्रैर्दध्यादिभिः संबध्यते। नाग्निवातीद धाययादितिकिंतर्हि दध्ना जुहुयादिति संबध्यते। होमं वा ने
न जुहुयादिति तस्माद्यत्र यागेन दध्यादेः कर्त्तव्यता तावद्भावनाधात्वर्थो न विधीयेते तद्गतिकृत एतत्। नाहितद्विध्यनपेक्षा
च विदधिगुणविधानं नार्थवादशीयितुं यदेवहितद्विधीयितुमुपक्रम्यते तदेव पूर्वतरं भावनाधात्वर्थविधिर्बलादापद्यते। तस्मा
द्धोमदध्यादिविशिष्टभावनैव विधीयते। ततश्च तासां द्रूपवतीनां प्रत्ययशिष्टः समुदायो स्तीत्यग्निहोत्रं जुहोतीति तदनु
वादो विज्ञायते। निमित्तफलचोदनयोश्च एकत्वोपपत्तेः समुदायानुवादप्रयोजनं। एवं सति दध्यादेर्भिन्नकर्मविषयत्वाद

न्याय्यो। विकल्पो न प्रसज्यते। तथा धूर्मा धारयतीत्यादिष्वपि द्रव्यदेवतं न श्रूयते। तथाप्युपांशु च न्यायेन अवच्छेद कारण चा
ता। ऊर्ध्वा च दिशी रक्षन्व रूपवत्तायां कल्पितायाम् धारयतीत्यत्र पः सत्त्वार्थे विनियोगात् मन्त्रा कुर्वन्ननुवादो भवति। तस्यापि प्रयोग
ने इदं ऊर्ध्वाध्वरं इति मन्त्रविनियोगेन तस्य आधारम। धार्यतेति वद्द्रव्यविधायकत्वं सिद्धं॥ पौर्णमासी पदं धातु॥ अपि च। विशेषप्रतिपत्त्य
र्थं सर्वासां प्रवृत्तौ यत्र तद्धा विशेषाभावो कोस्य इति न निरूप्यते। सामान्यस्य आदिष्टस्यांशे न त्वान्य क्रियान्तरे। तद्देश्यतया
25 त्र विधानमवकल्पते। क्रियाया कारकत्वे न युज्यते न द्वितीयया। नापि साध्यमानत्वात् समुदायस्य कर्मता। आघार
मग्निहोत्रमिति द्वितीयानिर्देशः। क्रियेप्सिततमा कारकस्याप्युज्यते न च जुहोत्या धारयति स्या मात्मैवानुमिष्यते। स्यात्
नि क्रियाविशेषा समुदायः पुनर्निष्पाद्यत्वेनाधर्वतिरामनोच्यमानः शक्यः साध्यत्वेनापि वाक्ये। यथोदन पा
२५ कं भवतीति विशेषः सामान्येनेप्सिततमः कर्मत्वेनोच्यते। ननु च समुदायस्य व्यतिरेकान्न कथं चित्साध्यत्वमवय
यतरस्यायुक्तमेव कर्मत्वं। न। अवयवक्रियाग्रवयसाध्यत्वात् समुदायस्य। समस्तास्योपि समुदायस्याव्यति
रेकाच्च वमुपादानेन स्यात् अस्यैक तु यमस्तोरूपमन्यान्तरम् इष्टं न च प्रत्येकं रूपे विना समस्तरूपनिष्पत्तिरित्युपपन्नमी प्सि २५
ततमत्वं। ननु येवमादयः समुदायविषयत्वेनावधारिता इति समुदायिनो व्यात्मनि क्रियाविरोधस्तद्वस्तु एव सामान्येष्विदा

षः। समुदायिवचनेनापि प्रातिपदिकेन समुदायोपि लक्षणया गम्यते। ततश्चैकचैकमिदं समुदायस्य प्रत्याय्यते न च सामान्यविशेषभेदेन
पिनवतः क्रियात्वकर्मचैपाकवत्संभवतः सामान्यविशेषशब्दयोर्भेदेनानुपादानात्। तद्यथा एभिस्सामीप्यश्चापि क्रियान्ते योऽन्त
३६ब स्मात्तं समुदायानुवादश्चोऽत्प्रलितयाश्चा।। अथोच्यते यथा गुणस्कन्धसंयोगादिस्तत्र पदे भेदो गुणविधिर्याऽऽरूपतो न
आशंकित यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यचेन दध्ना जुहोतीति गुणैः रूपं ज्ञायते इति न। तत्र स्वार्थाप्रगतये तेन
मात्स्यमावास्यायां पत्नीं मिश्रयाद्दध्नाप्रश्नकार्यः। नचेह तं जुहोतीत्याप्यग्निहोत्रशब्दोत्पत्तिमप्यस्य स्थिता जुहोति
शब्दः स सर्वहोमसाधारणश्चाऽत्र केवलाग्निहोत्रविषय एवानुवप्रकरणाद्विशेषो गम्यते। अतत्स्वाद्दृश्यमानतया
द्यत्ति। न चोत्पत्तिवाक्येऽपि कर्मणो प्रकरणं फलसंबंधो नरकालेन यथा चावाक्यस्य प्रकरणस्य प्रयोगवा
क्याधीन प्रसूतिचात्र न तेन स्यात्। तस्माद्रूपेषु वदस्य देवतात्मैवं धोऽन्न विष्णतीति। ननु सते। अनन्विताद्रूपस्य
फलेन विधानुमरायश्चात्। अतः प्रसिद्धरूपा एव तेन गृह्यन्ते। ननु तस्याधारमाधायदिवंशूद्ध्व धारयता
घारमिति वद्यमात्रवाक्य देवता विधौ नाम योगाद्रूपविधौ तु शायते। नाधारशब्दस्य धात्वर्थक्रियान्तरे
ण विशेषणत्वाच्च तत्र नाम्ना विशेषः प्रतीयते यत्र क्विं विधिः शेषाणां समुपादानमनामानि सर्वत्रैते। अत्र पुनः स्वं निव

तावयवार्थत्वात्समुदायप्रसिद्धिमंतरेणाश्वस्त्राद्युः दूरंगमा अवकाविचारान्ततत्रविशेषवर्त्ततो न तु प्रकरणाधिरो बोल
भ्यते। तत्रापि सूत्रं न ह्युपाचारप्रवृत्तः परप्रकरणपातित्वात् दर्शपूर्णमासप्रकरणमेतत् सकलं नान्यप्रकरणस्था
यावकाशः। सन्निधेर्विशेषावगम इति चेद्यापि सूत्रं। न वाक्यसंयोगबलीयस्त्वेनाप्रवृत्तेरपि संबंधात्।त
संयुक्ता ४ देवै वाक्यप्रकरणयोरविरोधः यदिदृश्यदेवतोन्निवोत्पत्तिवाक्यान्यनुपगम्यन्ते। यत्र यथा कश्चिद्रूपलेशो हित
त्वनिरूपिते कर्मणि केनचित्प्रकारांतरेण गुणेन तराणि कल्प्यन्ते। सर्वेषु वाईष्टतंडुलादि किंचिद्रूपमस्तिन त्वा
26 श्वारमाघारयति अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयोः तस्मात्समुदायानुवादो। वोरनावाश्श्रार्थस्य प्रयोगन्नूतनचात्र सं
निधेर्गुणोर्थे न पुनःश्रुतिः। कर्मचोदनेस्यातामिति विकल्पे तर ग्रहणमुपांशुयाजाधिकरणवन्नेयो। आघार
यातिजुहोत्योरनन्याक्षिप्तविधिशक्तिचात्कर्मप्रयोगविधानमेव शाब्दार्थ इत्यवगम्यते। न वप्रवृत्ताघारहोम
शाक्यावः प्रवृत्तवाक्यस्थानां विधीनामप्राप्तत्वात् द्रव्यादिशायां विधिशक्तौ कमनुवादत्वं न पायात् नवेदन्ये
नाशिष्टा इति यापवादान्तविशिष्टविधानन्यायः संभवति। तद्दर्शयितुमभिदिसति विधानेप्रत्यक्षेण संबंधःशास्त्रोत्पर्यादाहेतुषि २६
त्वर्थः। अपकारास्मिन्निति संबंधिविधावितरेण गुणविधानेन यो वै धर्म एककेवल आश्रीयते। तस्मात्तैतद्वाक्यानिर

परस्यैतस्य संबंधविधिरिति विधिरर्थादपरो कल्पयितुं शक्यो यतः। यद्वक्ते नैतयोरनुवादत्वं स्यात्। न भावनाधात्वर्थबुद्धिश्च। न विधिर्द्वयाद्विनि:
संबंधस्ततः इति चेत् सत्यमेतत् विधिश्च भावनातत्त्वात् तत्र यत् तेन कृतेनैव गुणः यो सदृश्यते गुणस्य कारक विज्ञ भावनामध्यनिक्षेपात्ते
न सर्वत्रैतदुपदिष्टं भवति सर्वत्रैव विशिष्टविधानोत्तरकालं किं प्राप्तं किं न प्राप्तमिति अन्वेषणाया ममाप्राप्तमात्रविषयोपसंहा
रान् विधिस्तु विना धात्वर्थयोरनुवाद इत्यत्र निधीयते। न त्वादितस्तावन् यद्गुणो द्रव्यं वा विधीयत इति कदाचिदपि शास्त्रार्थी
त्रिव्यक्तिः तत्र पश्चात्तनेव्यापारमंदबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थं स्थूलेन न्यायेन कथ्यमानेष्वास्त्र्यहृत्ताएवैनाववनव्यक्रपद्धतिमन्यमा
नाः स्वयमिवान्येषामपि ज्ञातिमुत्पादयितुं सप्तैष कृतिप्रकारा न परदौर्बल्यवतः केचिद्दर्शयंति। प्रथमः किल श्रुतिप्रकारो
धात्वर्थविधानं द्वितीयः सगुणधात्वर्थविधानं तृतीयः किं विद्विरूपधात्वर्थविधानं चतुर्थः तत्रैव विशिष्टविधानं पंचम
स्तु धात्वर्थोद्देशेनान्यस्य विधानं षष्ठस्तु धात्वर्थेऽन्ययोः संबंधः सप्तमः पुनर्धात्वर्थविशिष्टेन प्रत्ययेनान्ययोः संबंधः अष्टम
स्तु मुख्याधात्वर्थमन्ययोरेव संबंध इति तत्र तावदुच्यते। अग्निहोत्रं जुहोति इत्येतद्धात्वर्थविधानमिति तदयुक्तं। न हि वि
धिमविना मुख्यधात्वर्थे निपतति नयत्नाव नीमुख्यान्यत्रपुरुषः प्रवर्तते स्याहितु रूपस्य स्वव्यापारो धात्वर्थस्य कदाचिदपि
तोऽपि भवति। यथायमेव प्रदेशो भवत नाश्रितो न वान्यदीयं व्यापारमन्यः ज्ञा क्रोति कर्तुमित्यवश्यं भावना विशेषणत्वेनैव दृष्टा

द्विवचनार्थो विधातव्यः। इदं च तावदर्थाद्विकल्पेनानिश्चितं यथा न धात्वर्थः साध्यत्वेन विधीयत इति न ह्यकरणं कृतान्मोमस्याध्यानपद्र्
त्यागाख्यांतरेणापि कर्मविधानं शक्यते। सोमेन यजेतेत्यत्रापि तद्भूताधिकरणोक्तेन मार्गेण धात्वर्थप्रकारकाणामसद्भूतैकदेशत्वान्या
दिवस्य रस्येरणा संबंध्यतावनायं वेदानामुत्तरकालं परस्परोपकारित्वेन तथा च सह समनवमाय यावद्दत्ता तेन विशिष्टधा
स्व. त्वर्थविधानं। तावतैव प्रतियागं करणत्वाद्गुणं प्रति कर्मत्वे सत्येकस्याप्यपरार्थत्वादित्येतदापद्यत इत्ययुक्तमेतत्। तत्रातपाशीरान्नो
द्वितीयत्र न प्रोक्तेन न्यायेनाशनिति कार्यसंबंधस्तेनोत्तरयोः करणत्वपर्यवसानं वा न्यायाच्च धात्वर्थोऽपि हि स्तु विधीयते यदि तु भावनापि प्रा
धान्यात्र विधानमुच्यते तत्सर्वत्राविशिष्टेन वाच्यविशिष्टविधानात् दुर्बलत्वमस्तीति तृतीयस्थाने निवेशोऽप्युक्तः प
27 क्षद्वयोः क्रमणापि निराकरणादशापविशेषेणाग्रहे सर्वमाशिष्टं तत्रापद्यत इत्ययुक्तमन्यत्राविशिष्टकात्वर्थविधानादग्नौ जुहोतीत्य
त्रापि न कदाचिद्विधिर्होमकरणत्वमयमर्थः शब्देनोच्यते न हि होमस्याधिकरणत्वं शाब्दाद्दृश्यते लोकादाप्तिसिद्धं न संदधः कर्तव्यता २७
निस्तेकरणाकाङ्क्षात्। इदमपि वक्ष्यति। द्विविधादपि विशिष्टविधेर्बलीयस्त्वीरेक विधिसंपादनक्लेशः कथं चानुपप
त्तेरन्यपक्षाणां विनश्यति प्रकृतस्यार्थविधेरपर्यनुयोज्यत्वान्निष्ठा सैनावकल्पतमेव या च प्रकृतस्य पक्षे

तत्रोत्तयाश्रयत्वो युगपद्विप्रतिषिद्धसंज्ञकासंज्ञवापत्तिरगत्यैवगृह्यते । अन्यत्राविशिष्टधात्वर्थविधानानातिगुर्वी वैतिन पंचमे
ष्ठानेनिवेशयितव्या । कामं वा श्रद्दधात्वर्थविधानात्तस्य यान्यत्रविधेरनंतराकर्तव्या । यत्तु प्राकाशावद्यविदत्तान्तीत्यनेन द
दातिधात्वर्थे आकाशाद्यधुसंबंधो विधीयते इति तदयुक्तं वचनस्य स्वविवेकासंवद्धि हियच्छेद्यमानमुपनिबध्यत ष्ठ
ष्ठयुक्तं विधेयमुपनीयते न तदिह्यादि ना वद्यद्दत्तान्तीत्यत्राधर्षु आकाशयोः संबंध इति विधीयते । ततः सकलदानानुवादात्स
मस्तदाक्षिणो विकारप्रसंगः । प्रत्ययस्य चानेकावि । घिशक्तिकल्पभावादितेसति कर्मप्रपरिहृतेव संबंधो हि विधीयमानः सौ
त्र । घिनैतावदाक्षिपेत्तावचे ३ पुनः स विघातव्यपदेशे संबंधी अन्यथा गंधस्यैव संबंधीशेषः स्यात् न क्रियायाः । तत्रैव तथा
त्वा धात्वर्थपानिरुक्तः प्रत्ययो विदधदवश्यमेव तत्रा विधास्यतीति । एवं तर्हि तत्रयोरपि शक्यतो रत्यैवांतर्नविष्ट्वेदनोपाधा
नं व्यर्थं न हि विधायत्वपेक्षेत माजेन तदधौ इयिकामस्यकुर्यादिति धात्वर्थपानिरुक्तः प्रत्ययः संबंधं विदधातीति ।
प्रत्ततिलिंगमात्रपन्नस्य न तद्विधार्यमाणो न उपदेयता संबंधि विधावात्मातुरं ऊनेन किंचिदुपकरोति न वायौ
संबंधभाजनतिना संपादयितुं शक्यो यागविषयत्वा उपदेयतयोर्थ । द्विवान्यसंबंधकरणे प्रत्ययो धारणासिद्धिर्व्याप्त
हिरक्तं केचिदित्तंः ऊयम्हि । ततोदध्नो द्विपसंबंधविधाने किमिति होमः परित्यज्येत । किमिति वा प्रकरणान्त्यस्योपगम्य

ततस्मान्नधात्वर्थान्यसंबंधविधिः। पूर्वविच्छाद्धात्वर्थाधिकरणताकारककर्तृत्वाद्यनिराकरणीया। न च धात्वर्थे सिद्धे यस्यापि प्राप्तावनासे
न गते विधिरित्युक्तं। एवं तावद्दानमात्रेण संबंधविधिः। अध्वर्युविशिष्टदानमनूद्य तां अध्वर्युर्वा तद्विशिष्टः। एवमपि विशिष्टानुवादाद्वा
क्यभेदः। शुद्धाध्यर्थानुवादेऽनुपपद्यमानस्य प्रदानस्य तेरर्थाद्दानमात्रक्षिप्यते तथापि संप्रदानसंप्रदेयसंबंधस्य दातिमन्तरेणा
नुपपद्यमानत्वात् अस्य देवतासंबंधादिविषये कल्पनमिति तथा धात्वर्थान्यसंबंध इति वचनव्यक्तिः संभवति। अवश्यं चात्र दानाध्यर्थ्योः वा
दकेन प्राप्तत्वात् साकाराः वेद विधानतयोः तत्रार्थसंबंधविधिरिति न शक्यते त्वोपन्यासो घटते। वक्ष्यति चैतत् क्राद्यन्याधिकरणे
यत्रान्यतरस्य प्राप्तं तत्रैवेतरोद्देशेनेतरविधिरर्थात्संबंधस्तु उभयप्राप्तावनुभयप्राप्तौ वा केवलसंबंधविधानमिति तिसृणामपि २८
च संबंधविधिश्रुतीनां प्रत्ययविच्छेदोपसाम्यान्नबलाबलेकश्चिद्विशेषो नापि समवायविरोधसंभवो यत्र तन्न्यायानमुपयुज्यतइ
ति मंदफलं क्रमगणनोपन्यासस्य। तस्मात्स्मृताधिकरणन्यायेन सर्वत्र विशिष्टभावनाविधिरेव तत्रैवेतरगुणत्र तत्र स्थूलबु
द्धिप्रतिपादनोपायमात्रेणायम्कारेण कृतमिति द्रष्टव्यं। यत्र संनिकर्षविप्रकर्षाभिधानेन भावना स एव विधिर्वैकारकाणां भा
वनाविशेषणत्वं प्रतीतिमंतव्यं कर्पुनः प्राप्तासती भावना विधीयते विशिष्टान प्राप्नोतिनादात्म्येन विधीयते। फलनन्वयत्तदा विशे
षणोऽर्थो विधिरिति व्यपदिश्यते। नन्वेवं विशेषणेष्वनवरूते विधायको भावनाद्वारेण पूर्वविधिवत् प्राप्तकर्मविधानेप्यने

28

विधातुं समर्थ इति चोदिते ऽभिहितदर्थश्चात्रस्य तस्योपदिश्यते तस्यास्याविषयत्वं प्रसज्येतानैव दोषः । यथा विधिश्चे भावनायां स्थितो पितावद्
र्थ्यं प्रविशत्येतो विशेषणफले वा स्मिन्वाक्य भेदो न विष्यति । यदा हि भावनाद्वारेण विधिश्चैवं भावना फलेनैव गृह्यते तदा धिद्विशेषण विधी
यस्य वाक्यभेदश्च स्यामः । यदा तु तद्विशेषणं धर्मिस्वधार्यते तदा भावनायाः संनिहितत्वात् सिद्धत्वाच्चादनेक विशेषणयोगे सति यदर्थ
विधिश्च मवसीयते तस्यैवैकस्य विधानेनेतरस्य तद्देशस्यापि वस्तुस्वभावस्पर्शादिरिति वाक्यभेदो न विष्यति सर्वत्र समानदेशामपि
वविधिश्चैकफलतः प्रवलितमिति यैकजोपयुहते दर्शितं तत्रस्मात्तदविरोधः । यस्य स्तुति दिति दृष्टप्राकाशादिविधिष्वनेकार्थ विधिदोषः ॥
सर्वपदेषु तुल्यो यथा वाक्यमस्येन न विष्यति तथान्तर विवरणे दवः स्यामः । नवेर तद्विशिष्यादिति । यदि सा द्वागुणो विधीय न
ते । ततः पुरुषस्य तत्राप्रवर्तित्वात्तत्परित्यागेनाप्यनुतिष्ठतः । कृतार्थतास्यादिति मन्यते । तत्र किं न विष्यतीति वाक्यलक्षणविधिश्रुतिप्राये
ण प्रश्नः । अर्थ्याश्रियमाणे इति स्यात् प्रायं विवरणं । स एव वाक्यस्वयं कर्म निरूपयति तेनैवाभिप्रायेण पुनः प्रश्नोत्तरे । गुणवचनसान्नि
धिरिति । तथा कथं पुनरिति तुल्यं यस्य सांप्रदायिकमित्यभिप्रायेण ॥ असति त्वर्थं किमिति चेयेत्क्रियते येन तदानर्थक्यमाप
द्यते । मत्यदेतुसत्यपनिनार्थक्यं न विष्यति । एवं तर्हीति । वाक्येन विशिष्टायां भावनायां प्रवर्तमानः श्रोतापि विधिवाक्या न विष्यति
तु ष्यतोऽपरस्यायस्यसादिनस विधीयते सैव तावद्विधीयतामिति अन्यथा सति न वाक्यार्थ इत्याह । सत्यमतदिति । विधिश्चाक्रि
यं क्रान्तिं चेदन्येन शिष्टा इति वदर्शयन्ति किंरूपमिति सानुशय प्रश्नः ॥ लौकिकवत्तिमात्रसंनिधे गुणस्य भावनानुप्रवेशा

द्वियेयत्त्वमपयागुणसन्निधेः शक्तेश्चरणं भावनायाश्च यत्प्राप्तिर्वाक्यान्निषेवा प्रकृत्यविरोधात् तद्गुणविधानं जुहोतेरितिस्य ष
मपिधानं धारणमनवक्लृप्त्यसकलाख्यानाभिप्रायेणाहयादि जुहोतीत्यनुवाद इति । राघवशङ्करेनेति भावो यदितिवाजपेयादि
करणेव जपछायायां योऽजनीयाप्रत्ययो विधिरेवधाचर्थोऽनुवाद इति विवेकः । यदि विधायकावित्तिभावनायोप्राप्तायो कर्म
विधानमित्यभिप्रायः । वाक्याघोधिसं विधातुमितिदृश्यः पदार्थत्वान्नैव वाक्यार्थत्वं संभवतीत्येदनदपि दाघेविशिष्टभा
वनाभिप्रायमेवा तस्मात्कर्मान्तरयोहने इत्युपोष्णयाहवनदेवत्यारव्ययेः । जुहोत्याधारयति जाहितासाधारणार्थविषय
चाश्चसंयोपवधेधासिद्विरिह विधीयमानेत्वेनचकर्मान्तरेभ्योव्यवच्छेदः प्रकरणाद्द्रव्यदेवतं तत्प्रस्तुतइति नाद्रूपर्वा । नवोत्प
ना० त्तिवाक्येकर्मभावोंशिफलमवधेत्तुयावत्तातीविष्यते । न चाविहितद्रव्यदेवतस्य फलविध्यनुपपत्तिः । होममात्रतयाविहि
हितस्यपश्चादपितद्रूहणाविरोधात् दृष्यतेचवमादोसं निधिवशेनाप्यनुवादः प्राप्यपेक्षोहि सोयथाकर्मविश्वस्यजिज्ञा
29 नप्रार्थ्यतेनन च प्रकरणेपागदाघारस्यावांतरप्रकरणेलोपः तस्यापि ह्याख्यातप्रत्ययवशेन किं केनकथमित्यपेक्षा तेनध्य २९
र्थप्रकरणे न द्रव्यदेवताविधानं बहुनिराहृष्यानिवयाकल्पानि नवतंडुलादिहोमाना मूर्धाघाराणां विहितादेवतास्तिनवदेव
तायुक्तं द्रव्यं । सर्वे चैते द्रव्यकिमं विधिचान्नात्योन्यगुणविधयोभवंतिन तोयथोक्तमेवाक्तावतुक्रियायाः कर्मचनिर्देशोनयु
ज्यतइत्यत्रोच्यते । भवतिहि क्रियाणामपिसंकल्पादिभिराप्यमानचाकर्मत्वं । तेनजुहोत्याहितसंकल्पाद्यपेक्षयाग्निहोत्रामितिद्वि

तीयानिर्देशादविरोधः। ननु यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरित्यनयोरनेकगुणविधिवाक्योरन्याय्य
गुणानां युगपच्छासनादित्येतदापद्यते। तथा नाम नैमित्तिके विमाः। एवं सर्वपात्र्वमाहुतीर्जुहुयात् सायमग्निहोत्रं प्रातरग्निहोत्रमित्येवमादयो
नेदृशव्यवहाराः सिद्धा भवंति। न चात्र ज्योतिष्टोमस्य वग्रहात्पासेश्च वयवबुद्धिरस्ति यत्रापि समस्तप्रतीतेः। एवं दर्शपूर्णमा
सवदुर्गयत्र समस्तो विकर्त्तव्यता नेति रूपपद्यते। अन्यथा पापप्रस्तुतेत्र विषमकर्मन्यायेन स्वस्ककृते वोपकल्पितः। न चैककर्मत्वे कि
चित्प्रयोजनमस्ति। तस्माद्वयोराहुत्योः समुदायानुवाद इत्यत्राभिधीयते। समुदायानुवादस्य न तावद्दृश्यते फलं। प्रयोगवच
नैकत्वं लभ्यते राजसूयवत्॥ यथैव हि समुदायानुवादत्वं प्रत्ययाशिष्टे समुदाये कर्त्तृद्वारेणान्वेत्येवमेव प्रयोगवाक्यगतमपि
होत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति न विरुध्यति। यथा च राजसूयेन स्वाराज्यकाम इति विनाप्यन्येन समुदायानुवादेन सिद्धिः। एवमग्नि
होत्रादि। नन्वेवं सत्यपराग्निकानामपि सोमानां प्रधानत्वं स्यात्। समुदायानुवादे वा केन तेषामपकर्षः। न हि यथा पौर्णमास्या
मावास्याशब्दयोः प्रयाजादिभिः कालयोगेनावच्छेदः तथैव केन चित्क्रियते। नन्वग्नये होत्रमामानि तिविशेषणानां नावि
ष्यति। नात्र तेषामप्यग्निदेवतत्वं स्यात्॥ अपि चैवं यत्र भिहोत्रसञ्ज्ञ न प्रातरग्निसंयोगात् सामान्यादनग्निहोत्रं चैनोग चै प्राप्नोति

तस्मात्सत्यसतिवासमुदायानुवादेनविशेषस्तथास्यधापराग्निकानांहोमानांजेदोयदिस्वर्गाग्निविषयकमेवास्यस्तोककर्मीक्रियतेसर्व
पाग्निहोत्रशब्देनसंनिधग्निसंयोगहोमात्वाविशेषात्फलसंयोगेनस्वमप्रधानंचोतथाचैकेषांसर्वसामान्याधिकरण्येनाग्नि
प्र होत्रशब्दयोगोग्नयेपत्नाचाहार्यपचनेथायतस्मात्तस्यआहुतीराहवनीयेयद्धेदिधायाद।यएवंविद्वान्विराट्संपन्नम
ग्निहोत्रंजुहोतीति।तस्मादनन्यप्रयोजनंचाग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रयमेवकर्मविधिः।नन्वत्रतंडुलादिवाक्यवद
वगार्हपत्यादिसंयोगस्यगुणार्थत्वान्नकर्मान्तरहेतुत्वमितरेषांहिप्रकृतंकर्मनिर्नतत्रप्रत्यभिज्ञानीमः।कस्मात्तुनरककर्मविषयत्व
30 दध्यादिवद्देवानयोनविकल्प्यंते।केचिराहुरदृष्टार्थत्वादितिनिराधारस्यापिप्रदेशस्याप्रतिष्ठापिद्रव्यस्त्रनवादृष्टार्थो
३. ग्निसंयोगः।नत्यसर्वमदृष्टंसंभावनीयमितिसावर्ततेहोमः।रवेनुसत्तिपदादिनिरप्याहवनीयेनबाध्यते।अपतत्रस्यक्र ३.
द्धोमश्रवणदाहवनीयाहार्यः।इत्यपितत्तुल्यमितिविकल्पप्रसंगः।तस्माद्विराट्संपन्नमित्येतस्मादेववचनात्सर्वस्यासु
नांपुरुषस्यबुध्यस्यनेनन्यायेनसमुच्चयः।अन्यथाहि।अग्निस्तोरवीतिद्विःस्याराकारस्वोपलक्षिता।नयेकेनावरुद्ध
स्योदाधारान्तरसंभवः।यत्तस्याग्निसंयोगस्यादृष्टार्थत्वेसप्तमीश्रवणादाधारत्वंद्वारंतदित्यग्नामान्तरस्यवमत्तत्सप

प्रतिपत्ति-

तीतेरेकेनावरुद्धे कर्मणि नान्यस्संभवतीति विज्ञायते तेनैकान्तेन विकल्पः प्राप्नोत्येवाकस्मात्पुनस्तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादिवशेख्य
याकर्मभेदो न भवति। उच्यते सति कर्मणि संख्योपजननात्। उत्पत्तिस्था हि सैः संख्या त्रित्वादिका भवति तिस्र आहुतीरित्यादिषु
इयं पुनरवधारिते कर्मणि उपजायमाना एकादशप्रयाजादिवदभ्यासेनैवश्चर्यते न स्वरूपभेदाय प्रभवतीति तेनैकस्य वसर्वाग्नि
त्यग्न्यं कर्मेति निश्चीयते। यत्तु सायं प्रातर्वाक्ययोरनेकार्था चाकर्मविधित्वमिति तत्र ब्रूमः। सायं जुहोति प्रातर्जुहोती
ति वा कालान्तरप्राप्तः कालो देवताव्यवस्थापरे वाक्ये संकीर्त्यते। ननु चैवमपि कालविशिष्टकर्मानुवादाद्वाक्यभेदः स्यात्।।
नाप्रकरणे उक्ते कर्मणि कालमात्रदेवताविधानात्। तेन कालेनाग्न्यादिदेवतयाः संबध्यत इति प्रकरणे उत्पन्नक
र्मनिरूपणे संबध्यते। उपपदविधीयमानं प्रधानं तद्देवताकाङ्क्षितप्रकृतहोमपर्युपस्थापनेन कालसंयो
लक्ष्यमाणो यो नोन्नवलक्षणे योऽहोमो यावदस्ति न ततिन यत्सायंकाले नान्यत्र क्रियते लक्षितस्त्वेनया यो होमस्स एवाग्निप्रजापती न
ऽग्निष्पतः। एवं प्रातर्होमस्त्वे सूर्यप्रजापतीत्यत इति सिद्धं। ननु चैवमपि त्रिनपदेन पात्रे द्वे देवते विदधती। वाक्येषु
यातां नैककारकवादिति केचित् कारकान्तरे हि विधिव्यापारस्ते होमवत्येककारकं निर्वर्तयन्ते च पश्चिहस्तमप्येकजयत्

साध्यमित्युक्तं। अत्रात्रिधीयते। अनेकपदसंबद्धं यद्येकमपि कारकं। न प्रापितं तदनाहृत्तैः प्रत्ययैर्न विधीयते। विना स्याहिकारकं प्रत्या
य्यते सा यथ त्रैकाग्न्याषोमादौ नत्र सत्त्वेदेव प्रत्ययस्य व्यापारो भवति। यत्र पुनर्भिन्नविभक्तिसंबद्धानेकपदोपात्तमेकमपि कारकं न
४२ वतियथा त्रैवाग्नेयैं प्रजापतयेवेति तत्र गुणपक्षत्वे द्रव्याणां नानावादवश्यं त्रेदेनाग्निप्रजापती जत्पयेनाजो वयितव्यौ कारकविभक्ति
हिर्नाम पदार्थाजावनायप्रत्ययं प्रयुङ्क्ते सावना नोच्चारिता सती नानेव प्रत्ययं प्रयुङ्क्ते इत्यावृत्तिप्रसंगः। तस्मान्नैष परिहार इत्येवम
ग्निधीयते। वाक्यद्वयेष्व। अग्निप्रजापतिरेवैको विधीयते। अग्निसूर्ययोः पुनर्मंत्रवर्णादेव प्राप्तिः। वाक्यान्तरेण ह्येवं देवत्यो मंत्रो वि
31 हितो नाम्यामेवद्वैते देवते प्राप्ते सत्यौ प्रजापतिर्विधायो वित्येन स्कस्यर्थमुपादीयते। यदपि यतत्वरव्यं यान्यशास्त्रमित्यत्रैतवा
क्यनिदर्शितं तदपि मंत्रवर्णोऽग्निर्घोतनार्थत्वेनेति द्रष्टव्यं। एवं मंत्रविध्योर्नपौनरुक्त्यं नविषयस्य धातदर्थशास्त्रदोषपरि
हारप्रयोजने गुणविधिपरिसंख्यार्थवादे सत्यपि तिक्लेशः स्यात् तस्मान्नवाक्यभेद इति सिद्धं। यत्तु सायं प्रातर्होमयोरवयव ३९
३९ बुद्धिर्नाशीति दाक्षायणयज्ञादिवसकलकर्मावृत्तिप्रसक्तिज्ञानात्रदिस्पवगंतव्यं। नन्वेवं सकलकर्मपरिच्छेदात्मकत्वेन सायं
प्रातःकालयोः कल्पार्थत्वादिकल्पे सति सायं वा प्रातर्वाग्निहोत्रं होतव्यं नोभयत्रेति प्राप्नोति। नैतद्दर्शियावज्जीववादनया
तावज्जीवता सायं हुते पुनर्जीवत एव प्रातःकाले सति समस्तानि मित्तायजननान्नैमित्तिकहोमकरणं भविष्यति। सत्यमेव

मपि सिद्धत्वयं तु विशेषो यदा सायंप्रातरग्निहोत्रयोरेकप्रयोगो भवति तदा सायंहोमे दत्ते यदा नाम यजमानस्य कायविपद्भव
तित दा यथा कृष्णं विधानात् होमः कर्त्तव्यः। किं वा काम्यः स एव जिनैर्युक्तः प्रयोगश्चक्राज्ञार्थिनां। स्मा येषात विकल्पेन प्रयोक्तव्य सदा नवेत्
न्न्य हैकं कर्म प्रद्वेष्टु काजकृत्येपि प्रयत्नेनावैगुण्यं संपादनीयं। कपं तु न नं विकल्प इति वचनं स्मृतासमुच्चयादिति हि भमः। प्रवग्या
वारप्रघ इति हि प्रकृत्य ब्रवीति स वै सायं प्रातर्म्यजुह्वतीति भेदपदेपि वशाद्वा समुच्चयो न च समुच्चये सा हत्यापत्तिर्भवतीत्यनुपा
दयत्वादित्यविरोधः प्राग्योस्त्व वचनांतरेण कालयोः समुच्चयार्थमेवेदं वाक्यमिति न वाक्यभेददोषः। न स्माद स्त्वस्त्र मेकैकर्मायच
गानां भेदेन प्रयोगो न प्राप्नोतीति ने प्रदोषः। काजं प्रति हि कर्मोपादीयमानं विवक्षितांगसंयोगं भवतीति तेन सायं तनस्य प्रधान
स्य तकाजान्येवांगान्युपकुर्वंतीति नान्यकालानि वैगुण्यात्। एवं प्रातस्तनस्यापीत्यावर्तनीयं तु प्रयोजनं नास्तीति तिं त्राख्यते। कं
उपायिनामयनेमासमग्निहोत्रं जुहोतीति एककर्मविधानादेकेति कर्तव्यतापक्षे सति सायंहोमस्य प्रातर्होमस्य वाधर्मांगछेती
त्येकधर्मस्तु कृत्स्न देवप्रयुज्येत।। प्रभेदेतु यथाप्रकृतं नीति।। ५।। उत्पत्त्यपयोगा चोदनापशुसोमयोः प्रकरणे ह्यन पूर्वकोऽद्व्यस्तयोगो
न हि तिस्वगणे दोंषैनां पशो दुष्प्रतिपादनं तरं च सर्वविधानं द्वि वा त्वग्निष्टोममनुवादयानुवादश्चे नाशीकेत पशुशब्द सोदग्नीषोमसी
यं वानुमितश्च यजि। ईदृशो हेतत्राग्नीषोमातानुमितेनैकादशानि षष्ठ्यन्तमग्नीषोमीयेण पशुना यजेतेति तत्र किं हृदयादानोपपशुशा

ष्टानुवादो वघत्यनुमितानां च यागानां स्वयजिः। उताप्यूर्वः पशुर्यागश्च विधीयते। तत्रेतरगुणविधय इति यो देशात पैन्द्रवायववादिवाक्यैः ऐन्द्रदेवता
संयोगानुमितानुमितानां यागानां हृतस्य सोमस्याः। किं यजतिः सोमशब्दात् त्यागमनूद्यते। किं द्रव्ययुक्तं कर्म विधीयत इति। किमवय
तिरद्धा विधिश्चोदितानामिन्द्रनेयोर्यागपर्यायिचान्तावात्तसंबंधानुमितानां तद्धृतारव्यानप्रत्ययविदितानां चेत्येतत्प्रदर्शनार्थ
नाष्ठं। आजत्तिरपि वितदनुमितयज्ञुपलक्षणार्थः। अपवावघतो नेव यागानुवाद उपन्यस्यते। कथं तद्दिनदाद्दिन्नस्यशनि
32 स्याजत्ततिरनुवादः तद्धारे एव त्वप्रत्यवदाने देवतासंयोगात्ताव तां यागानामनुमानमुत पशुपेयुक्तः एनेको यागोनुमीयत इ
ति। तथा सोमेपाप्यमेव यागो यद्देवतोद्देशेन द्रव्यग्रहणमिति तथा स्तिय व्याक्रतेनैव नाव्येण यदेदेशोपन्यास ह्यत्र पोर्ण
मासीवदेव समुदायानुवादश्चेति। तथा हि। पपान्ने यादिवाक्यानां न प्राग्यानुमानतः। स्याद्धपर्यवसायि ह्व तथा सोमेपि द्दश्यता।
न ह्यैन्द्रवायववामित्यादिद्रव्यदेवतासंयोगाननुमिते यागे निराकांक्षो भवति। न यापरिशुर्ले वाक्यं वाक्यांतरमाकांक्षतिये ३२
नानुमानवेलायां सोमेन यजेतेत्यथमनुप्रविशेत्। एतद्धि दितस्यवादेवताविरहाद् द्रूपस्य सतस्तौ देवतादि धीयरन्नायशत्तुतेःक
ल्पितो यजिः स्वदानयागस्य यागोतः रूपं भवतीति वक्तोस्यैत्तेतानुवादश्चमापद्यते। यस्त्वत्र पक्षे विशिष्टविध्याश्रयणदोषः सत्र
वत्पक्षेप्य विशिष्टः। सोमद्रव्यकयागविधानात्। अपि च नवेद यैन्द्रवायववादिवाक्येषु वाममनुत्तेष्वेव केवलेषु इति विशेषः। कि

वाक्यादृशं ऽऽयं तद्वाक्यं कर्म विधिरस्ति। तादृशस्य विधेयत्वमनन्तरमुदाहृतं। एकैवैवेदृशो गुणो ऽऽश्रयमाणो विधिशक्तिः संक्रामतीत्य
ग्निहोत्रं जुहोति। अतो न कर्मानुवादबुद्धिरपेतीत्यनुवादत्वेयजेरत्र सोमेनेति द्रव्यमेव गम्यते। विनाऽसामान्याद्विशिष्टं नियम्यते।
अथ वा सोमं क्रीणाति सोमममिषुणोति सोमं पावयतीत्यादिभिः प्राकरणिकैर्गुणवाक्यैः सोमरसः कल्पितो गम्यते। विवादेनाः प्र
हृत्वा इति सोमो ऽपि न विधीयते। तत्कृत्स्नस्याविकरणेन च युक्तयागसामानाधिकरण्यात्तत्पर्यवसितं यान्यशास्त्रमित्येवं नाम
धेयी भवति। ननु ज्योतिष्टोम इत्यपरं नामधेयमस्त्येवाथ यदिदमुपपद्यते किं नाबाध्यते तथा च याज्ञिकानां व्यवहारेषु
नामद्वयमप्युपलभामहे। सम्यक् वाक्यानुवादस्य तदेव प्रयोजनं प्रयोगवाक्यगतेकवाक्योपजननं नाम तस्मादनुवाद इति। अ
वेदत्र इत्यादेवतायां योगादेवं पशौ उत्सव समालभेते तेस्येत सदृशेन देवतारहितद्रव्यस्य इव्यमात्रसंयोगिना बाधते ना कथं यागविधा
नं कथं वा हृदयाद्यनुवादः पशुश्रवणेनेति वक्तव्यं। उच्यते॥ यत्रैव पशुयागान्ये मं ... यागः प्रतीयते तत्रैव हृदयादीनां पशो
रुत्पत्तिर्मता। हृदयादिभिः प्रकृतिरुक्षोपादीत मंत्रवर्णे छागेनष्टुतदंतगतेः पशुत्वं तावदनूद्यते। तत्र तु देवतायां विहि
तायां यागो विधीयतां नाम। अथ वा सोनाय्यं हातव्यम् एव चादित्वेनैव न्याये नाय मवधतिः पारपसानाय्यावधतिप्र
हातिः सम्यग्दर्शपूर्णमासयोर्यागेद्रव्यं ... स्फोरपर्णः प्रसिद्धः तत्र यदिहृदयादीनि यागद्रव्याणि तत्तस्य योगस्ती। नु जिग्वेति नान्य

धातेन यथैव तर्हि । कानामाग्निषु वसंतं वै फलवमसस्य पवं॰ न हि सर्वं धेय्यमाणेन दर्शितान्यथानुपपत्त्या यागस्य गतिरक्ष्यमाणा ।
विगम्यते तस्यात्रेस्मुत्रे स्यमाणे यागमननुमाप्य तदनुपपत्तेर्यागोप्यवशीति गम्यते तथानुमितानां च प्रतिद्व्यमवस्थितानां समु
दायेनानुष्ठेयो साधारणश्चायं न वाप्यानुमानिकयागाभ्युपगमः इति नैतेनाम्नातपदेशो वस्त्रिं । योमयागेकवेतुल्यार्थानामिद
वाद्यादीनां विकल्पेयातिक्रमपप्रमुख्यदर्शितं नोपपद्यते । पश्चाद्यपैकवंधनार्थचात्यजाशस्वदिरादयः । तत्सर्वं यैविकल्प्यं ते
०पा०५ यागक्रियादेवतास्वरूपा ॥ ममममनुतिन्ने विषयत्वाद्देवतानां यागानां वाहुत्वाद्धनिं युगपदेकशब्देन फलेविधानादुपपद्यते । प
शावपि हृदयस्याग्रेवद्यति मथ जिह्वाया अथ वक्षसः इति क्रमदर्शनिं मेकादशावैपशोरवदानानीति समुच्चयदर्शनिं सदपि नापात्रे ३३
33 एकाययागे वेपिस्यमत्स्वपश्च साधनेकचेनतदुपपन्नेः । न हि हृदयादिषु समुच्चीयमानेष्वत्सहितावाकाङ्क्षतेन समस्तेन प
शुनेष्टिस्यात् । यन्मानं तत्रवचनीतरवशेनापनेष्यते । तन्मात्रव्यतिरिक्तेन सर्वेणेयष्टव्यमिति न्यायः । स्तोमेऽनै
वं समस्तवादनोऽस्य ज्ञावरर्लीसुदाहृियेते । तस्मात्समुदायानुवादाद्विति प्रासेत्रिधीयते । प्रकृतेत प्रत्यक्षिज्ञानेवाक्यत्रे
पलस्यते । तत्रस्यादनुवादश्चेन चात्रैवं प्रतीयते । यदि हि पौर्णमासीवदस्रा षट्प्रत्याज्ञिज्ञानमिहत्वेवनेनानुवादः
कल्प्येत । यदि वा यजिमात्रस्यानुवादः कल्प्येत ततः परिशिष्टविशेषानुवादत्वमवधार्येत । तत्र पुनः प्रसक्ता हृदया

सोम

दिङ्व्यकारसहव्यकाश्चयागाइमोवपशुरंव्यकोनदैवंसतिप्रसन्निशानन्स्वीत्यनुवास्याभ्यन्तवद्धात्रैतस्यात् विकारेष्ववप्रक
तिवदुपचाराताद्रूपादिशेवस्येवपशुसोमशब्दोवर्ततइति। तन्न। विनाकारणेनलक्षणानाश्रयणात्। विस्पष्टंहिपरशब्दस्ता
नानाधिकरणेवसतानन्यथासंभवेयाजयन्त्या भवितिःशब्दोनवति। नदेहतदुत्तयमपाशिरोकांहि मुख्यपशुसोमइव्यके
अथ५ यागातरंविधातुंनतपजतेष्यनिविरामानावेतोशब्दोनोपपद्यते। तेनयद्यपितावद्घातिगरस्वातिम्भोवादितायागाद्यपार्व
न५ कर्मांतिरत्रप्रसंगः। किंस्मान्नेष्टेवपाशेषुस्यादव्यप्रत्ययपदेषुपशुसोमौविधीयेते। तत्राह। श्रुत्याहियथाऐंद्रवायवद्राति। पशुसा
वद्देवताविधिपरत्वादनुत्पत्तिवाक्यैस्सपशकाएवविधानुमितिनेवोपपद्यते। सोमलतापिवाक्यविधेयाश्रौतरयविशेवसतिन
संबध्यते। कथंपुनरनुपात्तद्रव्यविशेषेष्वैंद्रवायवादिविधिषुरसस्यश्रौतत्वंअधिकारलभ्योह्यस्यौततत्त्ववाक्यप्राप्ताजेतेवंक्रीयन्ती व
स्यात। उच्यते। श्रुत्येवद्रव्यसंबंधोदेवतातद्धितैःकृतः। अधिकारेणतस्यैवकेवलेष्टाविशेषता। गुणश्चाश्वसंयोगइत्यत्रैतद्विस्त
रेणाभिधास्यते।। यथानद्धितश्रुत्यावाक्यप्रकरणादिलक्षणस्यविशेषस्यैवानयपरागद्रवात्मस्यदेवतासंबंधेकोपेइव्यवि
शेषइत्यपेक्षायांवाक्यप्रकरणादिनिमित्तत्वात् केवलानन्तुतैरेवदेवतासंबंधइति। किंच। उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्चरसोराकत्यां
तराणुत्तापप्रहृतापक्तिएणपत्रेनदुर्बलेषावगम्यते।। ततश्चगुणाद्विपिनेदःप्राप्ताती। नाकयपरिहारंचिदि।। ऊतः। यथैवाह्य

कपालानीत्यत्र पिष्टानि वा कथं व्रीह्यादयो विधीयंते तथा सोमोपि धार्यते। विधीयमाने हि द्रव्ये विहितं बाध्यते। नानुगुणमनुगुण
स्य सोमोरसस्य प्रकृत्यपेक्षितः स्वादर्थोन संबंधाग्नेयोष्टाकपाल इति श्रुति विहिते ष्टाकपाले सति व्रीहियवौ विधीयमा
नौ न विरुध्येते। पुरोडाशापेक्षित प्रकृतिरूपत्वात्॥ न हि व्रीहीन्यवद्रव्यमष्टाकपालं न करोतीति तेन यागेन कर्मांतिरता। तथात्र न सो
मेन ग्रहमाणेरस्यः परितुकः इस्य विरोधात्पूर्वत्रैव संभवन्न गुणो भेदकः स्यात्॥ अपि वा सिद्धांतेपीत नुत्पमन तिष्टुतपत्तानाना
न सुपगमात्र त्रयथातवरस प्रकृतिर्नतान्नवति तथा पूर्वपक्षे पिष्ट विष्यति। अपि च विरुद्धतरं तत्वापद्यते। उत्पत्तिवचनात्सिद्धा ३५
35 ल्लनाच्ये यागसाधनमानस्या वाक्यांतरेण पश्चाद्रसीनविच्छमर्हति। रसस्य प्रकृत्याविना निष्पत्त्यभावादाकांक्षितः प्रकृति संबंधो
वाक्यांतरेण विक्रियमाणेन विरुध्येत। प्रकृते त्वविलतायाएव सामर्थ्याद्वनपेक्षिता विकारापत्तिरुत्पत्तिवाक्य विरोधिनी नयु
क्ता वाक्यांतरेः कर्तुं। तस्माद्व्रीहियववाक्यमुद्रामुदितत्वादनुद्याद्वेव गुणविधित्वे समुदायानुवादमात्रे पक्षं निराकृत्य प
शोतन्मात्रेणापि सिद्धेः सोमेपुव्रीहिवाक्ये उत्पच्याशंकामधिकां निराकर्तुमुत्तरसूत्रं प्रस्तोतव्यं। अथवा नंद्वेव पूर्वपिप
त्तिमुत्तरयैव निर्णयः पूर्वसूत्रेण वा पूर्वपक्षं परिगृह्य उत्तरसूत्रं तु राष्ट्रस्थानवराष्ट्रकमुत्तरपक्षे योजयितव्यं। कपीदुनईव्य

संयोगादित्यनेनैव पूर्वपक्षोऽभिधीयते। तदुच्यते। हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ वक्षसेऽवायवंगल्लाख्येताः किं द्रव्यादिवद्गुणार्थाः श्रुतयः ततश्चैतयोर्दर्शितौ चोदना
वगुणैता एव कर्मचोदना इति। किं प्राप्तं नैताः पूर्ववद्गुणार्थाः पुनः श्रुतयः किं तर्हि तस्य त्रिचोदना एव। कथं द्रव्यसंयोगात् हृदयादिना संयो
गान्नैरेव वाक्यैश्चोदना पशुसोमयोः किं कारणमितरथा हि प्रकरणे हृदयादिसंयोगो यागोऽगच्छन्प्रतिपद्येत। न चासौ तस्य गुणा
र्थेन संभवत्युत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुजनितावरोधात्। अपवादपूर्वकेन्यायेनान्यतरेव पशुसोमयोः सिद्धचारस्मिन्प्रकरणेपु
नरनर्थकोऽस्य संयोगः चरुहेतुर्देवतामनस्य हेतु सोमशशानामधेयमग्नीषोमीयपयाकोचविधानार्थमिति ना किं दिरनर्थ
कः तस्मादवद्यतिगत्लाति संयुक्तैव यागोत्पत्तिचोदनास्यादिति। अवदानाद्यर्थसंस्काराः। नैतौ यागसुद्गपानुवादौ चोदनाव
प्रवृत्तत्वादित्येतस्मादेव हेतोः। कथं प्रवृत्तानर्थं तिष्ठतो वद्यतिगत्लाति संयोजनया यागानां चोदकाः। किं तर्हि संस्कारस
चविधयः तन्मात्रपर्यवसायिनि च वाक्ये निष्प्रमाणकचान्ताः श्रुतयागकल्पनं शाक्यं। एवं हि कल्प्यमानः कल्प्येत तदेवेक्ते
दृशेन गृहीतेऽव्ययावद्यागेनन संबध्यते न ताम्बज्ञ देवतीत्यं तं नवतीति। तत्र यदेवान्यपानुपपत्त्या यागं कल्पयितु
मारभ्यते। तदेव सन्निहितः प्रत्यक्षो यजिर्विशेषास्स वाऽनङ्व्यदेवतासंयोगानुपपादयितुमुपतिष्ठन्यागांतरकल्पना
प्रमाणानि दृणद्धि। तस्मिंश्च प्रमिते क[illegible]यस्यमनुद्गपानुवादो न विध्यतीति यदुक्तमाग्नेयादिवन्नान्यैकस्मिन्नैयज्ञेऽवाक्यांतर

पि-हेति। तत्र ब्रूमः। पुंव्यापारनियोगेन वाक्यं सर्वत्र प्रवर्त्यते। तदङ्गं च पूर्णं च तेन ज्ञानेन वाक्यसंगतिः। आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति न यागा
दन्यः पुंव्यापारः प्रतीयत इति प्राकरण्यानुमानादपरिपूर्णं वाक्यमिहैवं दर्शपूर्णमासाविति ग्रहणे भावनायां प्रयुज्यते नियुज्यते। तत्र प्र
35 गपि वाक्यानुमानादन्विविधेर्विषय इति समाप्यते वाक्यं। इदं चान्यद्वचनं तत्परमपि किं विदधे यते। सर्वमेव हि वाक्यं स्वार्थपर्यवसितं पर्य
न्तसापेक्षं न भवतीति न बताव तावता तदसमाप्तं भवति। या च सापेक्षा सा वाक्यान्तरेणाप्युपशमिता इत्येवं गम्यमानवाक्यान्तरसंबंधेन स
हितेन न यज्ञानुमानवेलायां प्रतिवाक्यं सोमेन यजेतेत्यस्योपस्थानं न विरुध्यते। आग्नेयोऽष्टाकपाल इति तु भवतेः पुरुषव्यापारा
त्मकयागाद्यनेकांक्षितं विधिमिति न प्रतिबिद्धमित्यसमाप्तं वाक्यं वाक्यान्तरे। नपेक्षिते याज्ञैरनुमीयमानो न वाक्यान्तरगतः सोऽन्वयः
३५ इति चेन्मन्यसे। अथ यदुक्तमुत्पत्तिशिष्टयोः पशुसोमयोर्न वाक्यान्तरगतविकारापेक्षा युक्तेति। तत्र ब्रूमः। द्रव्येणात्यन्तं तन्निर्न ३५
सहविधेयकाववोहृदयादिरसहारमंगं च पशुसोमयोः। यद्युत्पत्तिशिष्टौ पशुसोमौ परित्यज्य तं तद्व्यतिरिक्तं किं विदध्याद्विध
येत तत्तो विरोधः। हृदयादिहृतपशुनैव हृदयादिद्वारेण यागः साध्यते सोमेन वरसद्वारेण। न चेति कर्तव्यता संबंधे कश्चिद्विरोधः। पशु
सोमावपि हि यागसाधनत्वेनावबोध्यमानौ इतिकर्तव्यतामाकांक्षतस्तत्र वरसहृदयादिनिष्पत्तिद्वारेण तत्संबन्धेनाव सूर्यते। तेनानु
याज्ञकयान्तेतः वाने विरोधापातः। यत्तु साकारणैः कैः क्रियादिवाक्यैरेव प्राप्तं चादिहृद्रव्यसंयोगानर्थक इति तत्राप्यवोदका

असंस्कारा इत्येवोत्तरं। न हि ते विधयः सोमस्य पशोर्वा चोदकाः किं तर्हि तयोरेव संस्कारकाः श्येनेवोदितस्य द्रव्यस्य यथा कथं चिदुपादानेन
यागस्वरूपेण तेन प्रसक्तक्रत्वर्थत्वेनाभिषवादिसंस्कृतेन न वा साधयितव्यमिति विधीयते। न च मंत्रवर्णस्यासेतादिविहितच्छागप्राप्त्या
सामर्थ्यं पशुचोदनाविहितस्य तु संदेहापनयनमात्रं युज्यते। न चावघातिव्यतिरेकात्रेन यागमनुमापयति विनापि तेनावखंडनमात्रत
या लोके वेदे चोपपत्तेः। इन्द्रदेवतासंयोगस्तु न कथं चिद्यागादिना सिध्यतीत्यनुमानवैषम्येन चावघातिः सान्नाय्यप्रकृतौ योदि
तोर्थगृहीतश्चाश्रुतत्वात्तु दर्शपूर्णमासाविह स्यातां तयोः सायागद्रव्यार्थत्वमिति कर्तव्यतायेन तदतिदिश्यते। न चेद्देशे सामान्यता
दृष्टक्रमतेषु तैः कालेष्वेव फलं च मन्त्रज संयोगो वाक्यप्रकरणाभ्यां तादात्म्यविज्ञानमित्यस्यमानता सोमेन्द्रसतत्वापि विशिष्टाव
योगस्तस्योपात्ते सत्यानुमानिकात्मकेन्द्रवादेवान्तुत्यं च न यैः द्रवाय्यवादिवाक्येषु प्रष्टाकपालादिवाक्येष्विव गुणवाक्यं चेपि वाक्य
भेदः। कुतः। विधेयानेकभावेपि देवताग्रहणात्मना। क्रियान्तरप्रसादेन विशिष्टविधिसंभवः। ञ्चकार्ते हीन्द्रवाय्वादि। विशिष्टग्रह
णाभावनाविधिराश्रयितुं। अर्थप्राप्तेश्चाग्रहणे समासोपात्तैकदेवताविधानमविरुद्धं प्रकरणेन च यस्य प्रधानसंबंधस्तु इति गु
णवाक्यं च प्यदोषः। तस्मादेषां संस्कारत्वादन्यतो यागमपेक्षमाणेनामविरुद्धेनेन यागविधिः। एवं स्मृतिर्ये तिष्ठामेने
[illegible] न प्रवर्तमानस्य विष्यति। नवसोमशब्दः [illegible] नानर्थकः द्वितीयनाम चेत्प्रतिपद्यते। न [illegible]

36

तद्गुणः समस्तवाक्यानुवादेनार्थकत्वात्प्रचितो न विध्यति। तेन चोदना पशुसोमयोरिति सिद्धं। तद्धेतो कर्मणो ध्यासोऽयं पृथक्का द
नर्थकोऽपि स्यात्। केवलं द्रव्यगुणाभावात्॥ क्रमस्य मुख्ययोः पशावपरि चोदितत्वात्। नाकथापशोरेकहविष्ट्वमित्यत्रोऽद्य विध्यति॥ किंचास्य मस्त
देवतात्वमुत प्रत्यगमुतैकस्मादयं हृदयादिभ्यः परिगणितेन्यद्गति। सोमे तु पारिशेष्यान्निधीयते। वाक्येन यदि यागस्याश्रयेरन्देव
ताः पृथक्। वाक्यानि च भिन्नानि सर्वासां युगपद्यागसंगताः। यत्र वाक्येन संबंधो निरपेक्षेण चोद्यते तत्र तु व्यर्थत्वान्नोप
पन्नः पशुश्रयः। अग्नये स्वाहा यजेतेंद्रवायुभ्यां वा यागं निर्वर्त्तयेदिति श्रूयेत। ततोऽन्योन्यनिरपेक्षैर्वाक्यैर्यस्यार्थं वो
नज्ञायमाना विकल्पभाजो भवेयुः। इमाः तु नग्रहणसंबद्धाः श्रुताः प्रकरणेन यागसंबंधं प्रतिपद्यंते। न च प्रकरणं
व्यापारैकोपयोगेनान्योन्यनिरपेक्षाः संबध्येरन्। सर्वग्रहणे बुद्धि युगपदिति कर्तव्यता चैव न गृहीतेषु तत्र तादेवताः ३६
तन्मात्रेण पर्यवस्यंत्यः प्रकरणेन यागेनाकांक्षिताः सत्यो युगपदेव संबध्यंते तत्र च नाम विकल्पो युज्यते य
त्रेतरेतरनिरपेक्षाः समानार्थे श्रुत्या विनियुज्यंते। किं कारणं। प्रत्येकं हि पशमध्ये वाक्यादेवावधारितं। सापेक्षेषु वि
पद्येत तेषु सर्वे विकल्प्येत। नात्र हि प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिर्वर्तनसामर्थ्यमिंद्रवाय्वादीनामवगम्यते तादृग्विधियो

उक्तान्यावास्तवापि मूल्येदं याग निर्वर्तनसमर्थेति दर्शपौर्णमासाविति ह्यामनिर्दिष्टनिर्धिष्टावर्तनं विज्ञायत इति नैव प्रत्येकं तु स्वाधीनां। प्रत्येकं तु स्वार्थ
सद्वीहियवाद्यो विकल्प्यन्ते वाक्यसंयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षाः ये न वा कोऽनाधिनियुक्ते तेनान्वेन्द्रवायवं गृह्णातीति वाक्यमेवावि
नियोजकमुपजायते अतो मैत्रावरुणमित्येतत् स्वरूपवीनिरपेक्ष देवता विधिसामर्थ्यं विज्ञायते। सत्यं। ग्रहणं प्रत्यन्यान्यनिर
पेक्षविधीयं तेन तु तदेककार्यत्वमदृष्टार्थत्वात्प्रकृतमदृष्टार्थत्वमिति चेदुच्यते पूर्वं प्रधानसंयुक्तं संस्कारेष्वश्रूयते यदि तदृष्टार्थविना
तेन यदि वा सोऽनसिध्यति यदि हि प्रथमं यागेन संबन्धास्तस्य देवतानिर्वापावाहनादिषु विग्रहणे पुनः श्रूयेरन् यदि वा ता निर्वि
नाग्रहणमेव न निवर्त्तेति ततश्च ग्रहणे दृष्टार्थमनागतस्मृतिरूपेण कल्प्येत तेन लिङ्ग वा धारयः प्रथमं सोऽतिष्ठोमेष्व
नाः नापितदभावे ग्रहणं न सिध्यतीति तत्रैवं सत्यपि यद्देवतायुक्तं ग्रहणं कर्त्तव्यमिति श्रूयते तत्राह दृष्टार्थेन किं विनियोजनम
स्ति। न तु यागस्यैव देवतान्तं विधीयत इति शाखा विनापि प्रथमं विनियोगेन तद्विषयस्मृत्यर्थं च विज्ञायते। नेत्तरहि तत्र
त्वेण विधिवेलायां प्रयोजनमपेक्षते। न द्वेला यामतः कल्प्यो दृष्टोऽदृष्टार्थनिर्णयः ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यतद्वा कस्य
दृष्टनिपाते किं प्रयोजनमित्यपेक्षा न वा तीति तथ्ययपि प्रकरणवशादितिपत्तव्यता [illegible] सागमेवं

यः कथमपि नाविष्यतीत्येवमवधार्यते। तथापि देवतानामन्यसंयुक्तत्वात् क्रियाद्रव्यत्वाच्च न प्रकरणेन यागार्थत्वं विज्ञायत इत्य
वश्यं यागसंबंधानिरपेक्षं तावद्ग्रहणं प्रतिप्रयोऽनेकस्यामित्यदृष्टकल्पनमापद्यते। एतास्मिंश्च कर्माणि सूत्रे ज्ञायमवधारि
तव्यं यदनुष्ठानकाले दृष्टमप्यनुनिष्पादयिष्यति न केनचिदित्यवधार्यते। ननु तन्न्यायास्य प्रवृत्तिः प्रतिबध्यते। तेन प्रतिवाक्यं
देवतात्वं यागानामदृष्टार्थत्वात् समुच्चयः। न च यत्र समभिसंबंधेनाभिमतेन तन्त्रेण पाशसंबंधेन तत्र तेन न्यायेन तेन श्रुता
३० देवताग्रहणं संबद्धानोपपद्यते यदि ग्रहणेनावर्तेत इति प्रतिदेवतं सोमो ग्रहीतव्यः। एवं तावत् स्वतन्त्रार्थत्वाद् देवतासं
योगे तदा तत्र ग्रहणकर्मणोऽभ्यासाद् देवतासंयुक्तग्रहणसंस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वात् तत्पक्षे संयोगान्तरश्रवणमननुष्ठीय
मानार्थं स्यात् तेन ग्रहणस्य तेदः संस्कार्यद्रव्यप्रतिगुणभावात्। एतद्देवतावेति ग्रहणो नियोगप्रक्रमात्मक ३१
त्वात् तन्न यागाद्दते देवतार्थं द्रव्यसंस्कर्तुं शक्नुवंतीत्येवमपेक्षन्ते न विष्यति कोऽपि यागोपरतानि द्रव्याणि देव
तासंबंधमापादयिष्यन्तीति। यागोऽपि यावित्तिदेवताकः स्मृतिलिंगवाक्यैर्देवतां यजमानः प्रक

रणमप्येकदेशोवस्थानित्याक्रियात्मके व्यापाराणां याव्द्ग्रहणेयुक्तावद्विनियोजकं भवति। तानि वा पर्यायविधाना द्विन्नादृष्टसंबंधि
यायुगपदुद्दिष्टं तेन तदृशेन देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः। ननु प्रकरणग्रहीतानामप्येकार्थीनां पुरोडाशविभागमंत्रप्र
नतीनामिष्यत एव विकल्पः। सत्यमिष्टो न तु प्रकरणं केवलेनाप्रियते। लिंगानुमितया हि श्रुत्या प्रत्येकं विभागो गच्छे
विन्नाते दर्शपूर्णमासयोर्विभागार्थत्वमात्रं प्रकरणाद्भवति विभागांतरेष्वानर्थक्यात्। तत्रापि दर्शपूर्णमासो समुच्च
यन्नाद्भावेतः तथापि न विभागद्वारा निरपेक्षयोः सामर्थ्यमस्त्रीयस्यैव तं तद्विकल्पेनाधवसिते न समुच्चयगम्यमिष्टुनति ते
परीतमेतथान्येव हि द्वारारोग्यहणानि तेष्वेव देवताः समुच्चिताः तत्र प्रत्येकग्रहणयोग्यापि द्वारसमर्पणवशेन प्रवर्तमा
नः किमिति नीकरिष्यति। ननु ग्रहणानामपि प्रत्येकं द्रव्यकल्पनद्वारेण देवतासमर्पणेन तत्प्रधानोपकारसामर्थ्यमस्ती
ति विभागमंत्रवद्विकल्पेन भवितव्यं। नैवेदं यदि हि दर्शनानार्थवतो यागो वगतः स्यात्तर्दयोर्यद्रव्यप्रकल्पनेन देवता
वगम्यते। तत्त्वसाध्येवमवगतत्वात्प्रकल्पनं त्वेतस्मात्त्वसदृष्टार्थं विज्ञायते। अयश्च ग्रहणगुणस्य कल्पनानि भेदेन प्र
नि। तत्र प्रत्येकं विभागकल्पनेन युगपत्पर्यायेण वा देवताः संकल्पयितुं शक्यंते। यौगपद्यं तावदयं न व न्निम्नावाक्या

नैवशाक्यं प्रदेवतान्तरमेव समुदायः संकल्पितः स्यात्॥ न हीन्द्राग्न्यादिसमुदाये देवतात्वे केन विदुषां प्रतिपत्तिः प्रतिपदोक्तैः
तद्धितैः प्रत्येकप्रतीयमानत्वात्। न च क्रमेणोद्देशः। कथं। इन्द्रस्याग्नेर्मा भूदस्य देवतोद्देशचोदना। न चैकां देवतामनु
क्रान्त उद्देशः स्य संनद्धा। यदि तु प्रागूर्ध्वं वा ग्रहणादुद्दिष्टादेकादिति मन्वेतोपात्ता। किंच। एतस्मादिति संकल्पे उद्दि
श्यत्वाभिधीयते। अन्यस्मिन्निकस्मात्पूर्वं शब्दविषयते। यदहमिन्द्राय पुरोडाशं तत्त्वमिति निर्दिष्टकल्पितं तत्स्वरू
पं प्राप्य चोदनीयानो यजमानः कृपमिव वन्द्यति विज्ञावरणा स्यामप्येन देवेति। न चैकान्तेन देवतान्तरसंक
ल्पे क्रियमाणे पूर्वस्य देवतात्व इन्द्रस्य माच्छिन्नं स्यात्॥ पूर्वसंकल्पाज्जोषयनेन बाने चोत्तरः पारमार्थिकश्च प्रति
पद्यते इत्यसत्य संव्यवहारमात्रमेवानुष्ठीयते न न चोदनार्थः। तेनावश्यं यावद्द्वतं यहणं नोदकेर्नेयः। किंवा। शक्य
ते वागदीति पित्र्यकवित्र्यचेष्टिते इन्द्रोऽग्निर्देवतोद्देशमिति दृष्टार्थता। विधेः। देवतोद्देशस्य च त्यागात्मको वि
यागः। शक्यते च यत्र यजमानावस्थेनापि साध्येन कर्मोत्तरकाले वा सर्वावस्थावियुक्तेनापि निर्वर्त्यितुं मि
त्यसेषोत्तरसंस्कारविधानमदृष्टार्थं च पुरोडाशादिद्रव्योपयोगेन यावद्देवदत्तादिविधानं तत्सर्वं तन्नि
ष्पत्तप्रयोगादृष्टार्थं भवति। न देवग्रहणसमये स्थेन सामान्यदृष्टमित्यत्र तत्त्विचोदना। जतामात्र पर्यवसायि

त्वात्। तेनाग्नीषोमीयादष्टत्वेन निर्दिष्टमर्थमपि ग्रहणानि समुच्चेतव्यानि। दशमुष्टीर्निर्मिमीत इति षट्प्रकरणोपरिमाणोक्तं। अतः सो
मेन यजेतेत्येतद्वचनमेवं विशेष्यते। दशमुष्टिना सोमेन यजेतेति। सर्वनियतपरिमाणेनोदकेनाभिषुतोऽल्पपरिमाणे
सुवपात्रे पुनर्ग्रहे तेस्संतरणाशक्यते ग्रहीतुमिति गृहीतेन यावत्स्तोत्रेन यागो निर्वर्त्तयितव्यः। सोमपानस्य सुरु
तं ५ यावत्तुर्यनेनाशक्नोति सर्वसंनावयितुमिति प्रयोजनवशेनाप्यपेक्षते तेन तत्रापि सन्तं तत्स्नेदात्कल्पितसोम
नेदाघाजकर्मणोऽभ्यासः स्वीकृतत्वात्पृथक्त्वाद्दशोऽसमत्वरूपमानमनर्थकं स्यात्। अतउक्तोऽसत्त्वद्भुत
स्याभिषवाकरान्तरप्रकल्पितावच्छेदात्सन्निकरश्च गुणवचनार्थशेनानुष्ठानभेदः तद्विद्वयमवधपेयभागहीत
मेवदानव्यपुनरेकीकरणं पूर्ववृत्ततन्ग्रहणाभेदवैयर्थ्यप्रसंगात्। नवयापात्रसंकल्पिताः सर्वेषामिदेवताः
संबध्येरन्। न च तत्राग्रहणाज्जसर्वाः संकल्पयितुं शक्यन्ते यजमानास्यासंगतेः। सर्वादिश्यानसक्तदेवस्य र्वे द्रव्य
मिश्रीकृतं दीयेत। तथा तु तथापि च भागसंकरः प्राप्तोऽप्यवप्रकल्पिते च भागमानानाद्रूवस्यनाद्वेतवशपपरिहा
र्यसंकरापत्तिः। तथा या यथा यी कल्पितद्रव्यप्रदानात् सर्वदेवतासमुच्चयस्यानुपपन्नमेतद्दर्शितानद्युः

39

नु

प्रातःसवने ग्रहाननगृह्णात्याश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीति तेन सिद्धं कर्मकृत्वं। प्रयोजनं सर्वपदेसो
मधिकारे स्वेकस्यैव ग्रहणे स्यधर्मैः सन्नदनुष्ठानेन चनवितव्यं। सिद्धांते तु प्रवृत्तिर्नुरूपमेवाँष्ठानमिति॥ पृथक्त्वे
प्रसंगे निवेशासंख्यया कर्मभेदः स्यात्॥ गनो स्यासापवादं विवादः संख्यया भेदः स्यादनामनिधीयते। तत्र ति
स्र आहुतीरिति हूद्दशाहादशानि जुहोतीत्येवमादय उत्पद्यमानकर्मसामानाधिकरण्येनोदिताः स्व
संख्यायुक्ता उदाहर्तव्याः॥ सकृज्जुहोतीति प्रवणा कर्मैकत्वे सति संख्ययानुग्रहोत्यासेन नविध्य
तीति प्राग्निधातव्यं। उत्पद्यमानस्यैवात्र होमस्य संख्यासंबंधः श्रूयते नोत्पन्नस्य पश्चात्। एकादशप्रयाजानिति व
ता नयह प स्वेन विना संख्यया ज्ञातं लाभः संभवति नवाभ्यासपूरिता संख्या समंजसा भवत्यगत्या हि सा
नियत परिमाणप्रयाजोपसदादिविषयत्वेनाश्रयिष्यते। संभवति वा त्रप्रभागनवधारितसंख्यांतरत्वात्स्वरूपत एव 39
भेदस्य स्यात्स्वरूपकनिवेशिन्येवैषा नाभ्यासमपेक्षमाणाश्रयितव्या। तथा च स्वरूपत्वेनाभ्यासस्याप्रकृतित्वादि
तीन जुहुयाज्जुहोतिशब्दात्प्रथममेको होमोऽवधारितस्तस्यासेन प्रयाणामवप्राप्नोति नाजुहोतिरादिष्टानिर्हितय

कर्मणोसत्वमुक्तं तत्रैव नासंख्यत्वात् । यथा हि त्रयं जुहोतीति देवसंख्याकर्तृकः खलु सा न विध्यति न कावनाधान्यर्थयोः । तत्र सह
दाम्नानवशाद्दर्यादिके संख्यां होममुखे द्वित्वनास्त्रमाणे एवस्त्ववाक्य तया वार्यमाणं ग्रन्थरिक्त्विन्नमेवां
उर्वन्त्वद्रूपत्वं दक्षसर्वत्र प्रतिपद्यते । तस्मात्कर्मन्त्रिदर्शितो यत्तु भाष्यकारेण सप्तदश प्राजापत्यानिति
दाहृतं । तत्र द्रव्यगतान्विद्यां ख्यावन् कर्मनिर्देशकरातीति सतत् दुःप्रतिपादनं रे प्रतिपादयिष्यामीत्यनेनाभिप्रायेण ।
।कुतः संशयः । उच्यते । किमयं तद्धितानां नामकरूपः स्मृतात्वेव । किं वा सर्वे ते कशषाणां पशूनां हि
तसंगतेः । यादि प्रजापतिरेतन्त्री देवतेति न्वर्तते केशनेण सर्वनाम्ना निर्दिश्यत इति तः क्रियते । तत
एक एव संबंधः सप्तदशानां द्रव्याणामेकस्याश्च देवताया इत्येककर्मत्वं । अथ प्रजापतिर्देव
ताऽस्येति प्राजापत्यस्य प्राजापत्य इति सप्तदशानां च उच्चार्य प्राजापत्या इति सरूपैकशेषः क्रियते ।
ततः सप्तदशैव द्रव्यदेवतासंयोगाः पृथक् प्रदर्शिता इति प्रतिसंयोगं यागानुमानात् कर्मभेदः । किं
तावत्प्राप्तं । एकं कर्मेति । कुतः । प्रत्ययार्थविशिष्टं हि प्रसक्तमुपपद्यते । तत्र कृतं चैकशेषश्च
भितिनप्रसक्तो भवेत् । यादि प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेत्येवमेकशेषं करोतीति तेनोभयोः प्र

तिप्रत्ययोरसावन्युपगतो भवति तस्य निमित्तं बहुवचनान्यथानुपपत्तिः न च तस्मातिपदिके बहुवचनमुपलभ्यते येन तस्मा
च्चकशेषः क्रियेत। न च तदेकशेषमन्तरेण प्रत्ययार्थस्य दर्शयितुं न शक्यते। विग्रहमात्रे वेलायां सर्वनाम्नां कथ्यमानत्वा
त् तस्मात् स्म तत्र श्रुत एव प्रजापतिर्बहुत्वेऽर्थैः संबध्यते। किं च वा कर्माण्यपेक्ष्यमाणानि तद्दर्शवीणि चात्र मे। न कल्प्यानि
न विष्यन्ति सिद्धे शक्तो कल्पनात्। न च पिहितद्धितान्तेकशेषं न तावन्मात्रेण मुख्यसो। पुनरदृष्टार्थानि कर्मा
ण्यपूर्वाणि कल्पयितव्यानि न च तानि यथाश्रुतं कल्पयितुं शक्यन्ते इत्यतः करोति शब्दान्तराधिकरणे यावन्मात्रेण विनावादि
तद्व्यादवतां संबंधानुपपत्तिस्तन्मात्रमेवादृष्टार्थकृतमर्थापि स्वाकल्पयितुं शक्यते नान्यत्॥ तेनास्य दिक्कं न लभ्यते। अ
वश्यं चैककादिक्रमेणाभ्यासस्य कर्माण्यपूर्वाणि यत्कल्पितव्यानि तत्र प्रथमं कल्पनेनेवाऽनुष्ठानं तत्र तावदेव च समा
ण विशेषत्वात् सर्वद्रव्याणि यागं वर्तितुं ज्ञानानीति नोपरिष्टात्तु नैव लभ्यते। किं वा न वान्यवेदेनान्यस्य वेदो न वितुमर्हु
८ ति। हृदयाद्यवदानानोन वेदाः कर्म लभ्यते। यदि हि द्रव्यात् सोऽन्ये दाक्रियाणां वेदः स्यात् ततो हृदयाद्यपि वेदेन द्यवदाना ८
वेदना पियावे दुःस्यात् न चाईति न वित्तुं वक्तुं इति हि प्रपिया व्यतिरेकाद्रूपभाक्त्वा विभागाद्वेति प्रकृतो वक्तव्यप ४०
शोयागाय चोदित लब्धैवो स्य प्रवाप्राश हृदयाद्यधिकारदशावदान प्रकृतिर्येन पशुना यागः साधयितव्य इति वा

ध्यांतरवशादवगम्यते तेनासोपदेशाद्धर्मान्नतु यागस्य इहापि सप्तदशानां यागसाधनत्वेऽवगते ऽतिदेशोपप्लेकैः सर्वे धर्माः प्राप्यं
त इत्येकोपियागः सप्तदशावदानगणेनातिदेशेन गृह्णन्विहन्यते तान्तस्मादेवैकं कर्मेति प्राप्ते । उच्यते । एककर्मत्वपक्षे स्याद
करवात्र चोदकः । ततश्चैकगणप्राप्त्या न सर्वपशुसंग्रहः । न ह्येतावसेवदा कोपपर्यवस्यति प्राजापत्यान्पशून्निति विहितलिङ्गि
तेतिवदित्यपरो वाकारोपः । एककर्मत्वे चात्र सवनीयः प्रकृतिर्नवैनत्र्यैकावदानगणो यागसाधनमासीदित्यत्रा
प्येकएव प्राप्नोति सोऽपि च विवक्षितैकसंख्यपशुनिष्पन्न आसीदिति तादृग्गवदत्वेऽस्यात् ततश्चैकेनैव पशुना सिद्ध
त्वात्तन्न पशवंतराणि प्रजापतिनासं बध्यते इति स्वपरोपात्तं बहुचेवाक्यप्राप्तं सप्तदशत्वमुत्नयमपि नानुष्ठीयेत यदा
उ सप्तदशयागा इति बुद्धिः क्रियते तदा प्रतिकर्मावसापि निश्चाद्येके प्राप्तेन एवावदानगणाः प्राप्यते तान्सिद्धपशूवा
श्रुतानामपि सप्तदशानां पशूनामागमः क्रियते किंतु नः श्रुतानामुपादानी । ननु यथा प्रत्यक्षं यागैकत्वमुत्सृज्यानयुक्त
मानुमानिकचोदकानुरोधेन नानात्वं कल्प्यते नु पशुयागोपदेशवज्जायामेकानेकत्वकल्पनात दृशेनातिदेशाच्चनो
पदेशस्तदाश्रयः । उत्पत्तिवेलायां हि कर्मणामेकानेकत्वनिर्णयो नव तु सन्निधिश्च सर्वत्रोपदेशेन गम्यते नातिदेशेन न
ह्युत्पन्ने कर्मणि किं रूपं तावोऽर्थवतिनवताक्षिन्नस्य तिदेशः प्रवर्तते । तस्मात् श्रिरस्त्वेन गेतौ देहानावग्णरना

विद्यान्तातिदेशवशेन नैतन्नैदग्नानं युक्तं । सन्त्रोच्यते । संदिग्धे वाक्यशेषेस्या निर्णयः प्रागुक्तमर्थितः । सामर्थ्याद्वेदे तेत्रा
स्त्रिद्ध्यं निर्णयकारणं । नात्रास्मान्निर्दिशेनैककर्मत्वे दोऽवधारितः । किं तर्हि प्राजापत्यानीत्युपदेशेनैव सतु द्रव्यदेवता
यज्ञिसङ्गावमात्ररूपेण निर्णीतः परिमाणप्रत्यानन्त्रिवत्कं सामर्थ्यविशेषः प्रागुपदिष्टस्ये दिष्ठमानेकदेशषतद्धितेपा
वीपर्यदपुः सन्तितादृशात्मकेनवाक्यशेषेणतत्कृत रूपानुरूपसामर्थ्येनैव निर्णीयते यद्यपि च पश्चान्नेनोतिदेशः तथापि
सोत्रत्नविष्पतीत्यादितएव ज्ञात्वा तदविरुद्धार्थवत्त्विचमुपदेशस्याध्यवसीयते । ततश्च यद्यपि प्राजापतिर्देवतेषामि
41 ति विगृह्य वाक्यार्थान्वयने प्रक्रम्यते तथाप्यंते विधेर्वाददर्शनात्कौ त्याम्ययाम्यो विग्रहः तेतस्तिन बुद्धिरर्वकारी
नाध्यवस्यति । नवात्रैष प्रकारोस्ति येनातिदेश एव पूर्वज्ञानानुरोधेन वर्तेत । नह्ययौ प्रवृत्ता व विद्यमानाश्च मदु
शावदानगणेनैकस्मिन्कर्मणि प्रापयितुं समर्थाना प्येकस्यैव गणस्य सप्तदश प्रवृत्तिद्व्याणि न वायौ यदि ४१
तिर न्धायेनोपदेशान्निर्णीयतेन चयदेशावस्थत्वादुपदेशानैकोतिकोदेशस्य विरोधो येनैकगणप्राप्तिर्बाध्येत न च
काकर्मत्वमुपदिष्टं सर्वत्रयाविरोधप्रसङ्गे विरोधानाश्रीयते । शक्यमेवात्र कर्मबहुत्वाभ्युपगमेनाविरोधः ने२
संपादयितुं तस्मादेवमुपदेशाववनैकाउपनो प्राजापतिर्देवतास्येति विगृह्य सप्तदशानां तंत्रेणोच्चारणं तन

धाग्नेयाग्नीषोमीयादिवद्देवतान्तरैर्देवतासंयोगैर्भिन्नायागाश्चोदने। यदुक्तं पशोरयं धर्म एकादशावदानग्रहणप्र
दानं नाम स चैककर्मत्वेपि प्रतिपशु भेत्स्यतइति तदयुक्तं। कुतः। न हि द्रव्यरूपं नावादतिदेशोत्र कल्प्यते। कर्मरूपतः
कथं न्वावश्यकर्मधर्मान्प्रतीच्छति। प्राजापत्यपशुयागेन नावयेयरूपमिति ह्यपदिश्यते तेन पशुना रूपमिति स्वरूपमानत्वे
न द्रव्यस्य ज्ञातप्रकारत्वात्। अत्र तावत्यप्येकपशुनिष्पन्नैकादशावदानग्रहणसाध्यैयागधर्मो न पशो निष्पन्ने चात्र
कर्मणि पदेष्ववदानेष्वयो ... क्रियेत न च तेन चोत्कृतेन प्रयोजनं विनष्टं चात्र। यागेन तु सिद्धेनार्थस्य संबंधि
नावाद्दर्शनेति सर्वमिदं तन्निवृत्तं निष्प्रकारत्वं नाश्रीयते तस्मादेको यागोनेकग्रहणं गृहीत्वैवमर्थः। न चैतदत्रेदं अ
नेकपशुग्रहणं। यद्यप्यवदानग्रहणप्रकृतेरेकत्वे सप्तदशयं स्मयावाद्य तदिति नानापशुनिष्पन्नाएकएवगणो
गृह्यतामिति बुद्धिर्भवेत् प्राप्य एकादशापशवउपयुज्येरन् सप्तदशानन्त्येकस्मिन्नपि यागे सप्तदशादशाभिरवदानगणै
र्यदि सत्वत्स्य नैकादशैकत्वेनानयात्पशुशब्दैनावदानगणं यागप्रत्यासन्नैर्लक्षयित्वा तत्स्मरि ... सप्तदशसंख्यावि
धास्यतइति मन्यते। नैतदेवं। लक्षणाकारणाभावान्न ह्यसति विरोधे लक्षणा युक्ता तेनैतस्मिं कटमापद्यते सप्तदश पं १
पशवः कर्तव्या एकेन वावदानगणेनैकपशुनिष्पन्नेनैको यागः साधयितव्य इति नैवैतद्रूपं विदंतु स्थास्तु शपो

न्यथानुपपत्त्या तासंख्यान्यत्रनीयते ततोऽपूर्वप्रत्यासन्नतरेष्ववयवापवर्गेष्वेव कल्पिनानवा। विरोधसंभवात्। किंचिदपिवो
दकस्यबाधनीयमित्युक्तं। प्रमाणवशाच्चानेकादृष्टार्थकल्पनानिर्दोषा। कृत्स्नवाक्यागमनिकार्थदृष्टंगात्प्रियायायु
पन्यायात्रएतदुक्तं चवलितियेसप्तदशावर्णौ। द्विजेदजिन्हाः पशवस्तेषोकाग्निस्साजापत्याः कपर्त्तव्याइति। तत्राह। नेहिस्या
मास्तूपरा एकरूपाः श्रूयंते। तस्मात्सप्तदशायागा इति प्रयोजनं यद्यपि पूर्वपक्षवादिनोनाभिप्रेतं तथाप्येकस्यैव
42 साकल्यागसाधनत्वमितरेतत्संख्यासंपादनार्थमुपादीयंतरत्येकस्मादेवदानत्वं तद्विनाशेवेतरेष्वपवर्गेऽशक्यामप
वायरवावर्त्तितेषुसंस्कारेषुनष्टस्तत्रैवसमस्तानामाशक्तिः। ननुवयपैवसप्तदशानुयागेषुसहक्रियमाणेष्वेकवि
नाशेसमस्तहानिरितियस्मिन्नपक्षेऽस्तस्तनेनन्यायेनेतरेषुप्रतीक्षमाणेषुएवावर्त्ततेतपैवइष्यसाहित्यमपि
नैतदेवं। तथाहि सप्तदशसंख्यांकार्यसमवायित्वात्संभिसायागसाधनत्वमितिताहशस्यैवोपाकरणादिनिर्वी
तत्त्वात्तत्रयदेवद्वयंनष्टंतेनैवविनायपाकृतसाधनविनाशोजायतइतिसर्वसंस्कारासिद्धत्वपिद्वयेषुसाधना
त्वमयुक्तादितिपुनरादिनकर्त्तव्याः। तथापरस्याप्यलिनवानीतस्मातेक्रियंतेतस्यापित्तसाधनत्वतत्स्यस्कृता ४२
नउसप्तदशत्वेनविनाप्यसाधनत्वमस्तीतितत्सिद्ध्ययेवश्यमितरेष्वप्येक्षितव्याइतिसिद्धांतेऽस्मान्यनिरपे

दसाधनशक्तियुक्तानां सहप्रयोगमात्रं क्रियत इत्युपपन्ना तन्मात्रावृत्तिः। नन्वेवं प्रतिसूर्यपदन्यायेन स्तोत्रशस्त्रेषु ताव
द्ग्निरादत्त इत्यादिषु चैकमन्त्रविनाशे समस्तावृत्तिः प्राप्नोति न तत्र प्रत्येकं साधनत्वे सति वचनेन सहसुत्य याश्रयणा
त्वाप कुर्वाणा हि ते मन्त्रा स्तोत्रादीनि साधयन्ति तत्रैकांशप्रत्येकमात्रकोन्द्रा निवर्त्तने सामर्थ्यं ज्ञायते एकमन्त्रेतेव स्वा
न्तानि न्यैरेवं प्राप्त्यामिके मन्त्रकार्यैः संहत्यकार्यान्तरमारभ्यते न मन्त्रेषु व्यापं गिसाधनवे पञ्चैतोऽत्र व्यासंगी।
युक्तैर्मन्त्रकार्याणीनहिंसित्वा कारि चोदके विनाशे समस्तावृत्तिः स्यान्नैतदस्ति साधनविनाशव्यतिरेकेण कार्यवि
नाशाभावात् साधने च वस्तुरूपस्य व्यापार इति तद्विनाशानुरोधे नैवानुष्ठानमिति विरोधः। यदा वा मन्त्रियेया
गातावद्गुविचारवानंगुणप्रकरणे तद्बुधेस्तु संशानावदुदाहृियते न चाथैषज्योतिरित्यादि विपरातृ पशाद्वयोः पू
र्वस्मिन्नेतोप स्वाद प्रत्येनेतदान्यथा तत्र प्रक्रियाकल्पनादौ वर्ण्यादिकस्यापि वदाद्वायणाप्रयत्नादिये दृश्यमाणगुण ८४
योगेनानेकनामधेयत्वासिद्धेर्विगुणफलसंबंधपरवाक्ये सति कर्मान्तरं। कर्मोत्तरानुष्ठारिवाङ् वतिरंत
स्मिन्नपन्नि यात्यं ताश्र्क्षते ति कर्तव्यतादातिकाखितानि न विध्यन्ति। कथं तावोपदरायव ज्योतिष्टोमः सहस्रद
क्षिणादिगहत्न निवारितो न विष्यति ऽन्यकर्मान्तरविधावपशदृन रूर्वापि हेतुः किं वि फलमस्ति। नाहि फलं

कर्मांतरमपेक्षते। अन्यकर्मणां क्रमविवक्षेत्येतदस्याम:। तेन कर्मार्थमपि नापरा शब्दस्य वर्णं नवर्षं शान्नावनां द्धवीति
नापि धात्वर्थो यत्नतीसादि विन्नदुपक्रिष्टो येन तद्भेदसिद्धि: स्यात्। नचैयं वि भात्रप्रकृतिर्येन विदितेक र्मांतरे
सुरूपं प्रवर्तयेत्। नवापवर्ति निपुरूपभेद प्रतीतो। प्रियै हेकत्वव द्विवक्षेतां यस्यत्र विधायक: सगुणेनाहिम्न
चान्नकर्मस्वरूपे निपतति। नचेदसावान्हिम्न: ततोभ्यासादेव भेद: स्यान्न संज्ञात:। फलसंबंधोपि कस्मंन्निवो
५३ चे विशाणादित्यनेन न्यायेन न कर्मांतरबुद्धिं करोति। यद्वागोदोहना दिवत्स्वस्तेक मप्रियचात्सहस्रदाक्षिणाद्देगुणादेवैत
नाह फलमित्यध्यवसायदकर्मांतरत्वं ज्योतिरादिषु लयमपरो। विशेषोयमुक्तो तिष्ठामनामैकदेशत्वेन तद्बुध्यनपायस्तपावव संतेरज्यो
तिषेति नचतत्र प्रयोगोदृश्यते। तस्मात्सिद्धां तरान्यासससंख्यापूर्वक कर्मयोग्यगुणप्रको। णांतरा णामभ्यासवादस्तेदृइति प्रा
प्ता ति चोयते। अनुक्तेकर्मशब्दयासंज्ञापूर्वं प्रवर्त्ततान्न वस्त्वंतर बुद्धे: साकथं विदपनीयते। यात्युक्तेपूर्वं ज्ञिरिते आरव्या
त शब्दसंज्ञा प्रवर्त्तते साद्दर्वमेव आख्यातेन तेद्वेदयोरम्यतरस्य न निश्चयेनैतेप श्चात्सवर्त्तमानान कर्मणि धात्वा इय पुनरूत्प
स्यमानसंयुक्ता संख्यावस्थश्च चक्र निवेशिनी तवति। कर्पस्यर्वत्रैवतावदनेकार्थानि कशब्दचयोरन्याय चादर्थांतरस्त्रा
न्नासंज्ञांतरमपेक्षते संज्ञांतरदर्शनाद्वार्थांतरं तत्रोत्पयमपि बलीयस्त्वं द्वाधकप्रत्यभिज्ञानाद्वाध्यते। यावन्नाहं स्वाधकवि ४३

ज्ञानंनाशितावदनयोदितंज्ञसंगिकिंतेदृशानमाशेतदिहपूर्वप्रसक्तज्योतिष्टोमविनिकारणमनंतरमध्येप्रमोरितिसंज्ञांतरमुपादीयमाणमे
वपूर्वसंबंधानुगतावाद्दतेतत्रबुद्धिमनादृत्यदात्मानुरंजितप्रत्याय्याधांतिरबुद्धिंकरोति।तत्रप्रागहूद्वावासंज्ञीस्यादित्युच्यप्य
माणेयावंतःप्रत्युच्चारितायज्ञतयुक्तसर्वज्योतिष्टोमबुद्धावविछिन्नायांप्रवृत्तत्वाद्दाद्विणस्यचेनावधारितानाधांतरचैस्वं
ज्ञांतरमाश्रवालमंते।यस्तुप्रसूयमानःसयद्यपिगुणफलोपबंधादन्यत्रव्याहृतेविधायकेतदृशाननानिद्यते।तथाप्यसंबद्धवाक्यान्याये
नगोशब्दपूर्वत्रानिविशमानेतद्बुद्धावननुषज्यमानायांप्रकरणछेदेर्यांतरकल्पनायांबुद्धौनिपततसंज्ञांतरावकृष्टंचज्योतिष्टोमंगंतुम
शक्नुवन्विछिन्नानुसंधानादर्थांतिरेववर्तते।तथाहि।संज्ञानदीव्यवछिन्नायज्ञिःपूर्वंनगछति।नयपूर्वस्थामितोवंबलादर्थांतरंगतः॥
एवंसत्यपराष्ट्रःपूर्वप्रकृतापेक्षाणांतर्याद्यसंभवात्कर्मांतराभिकारार्थएवगम्यते।एषशाह्यपिसन्निहितप्रत्यक्षवचनःसन्यथैव
पूर्वप्रकृतेतद्रूपत्वाद्वर्तितेपोत्तरेप्रसूयमानेपीत्यविशेषः।प्रकृतविछेदाप्रकृतप्रक्रियेवसंज्ञाश्रुतिवशादाश्रीयमाणेनिर्दि
ष्ठे।नास्माभिमाःपुनश्रुतयइति।प्रथमोच्चरितत्वान्नैवपुनःश्रुतिचाशंकार्थातेदेवव्यर्थता।नोत्पन्नेकर्मणिपुनःश्रूयंतइत्युक्ति
प्रायः।समस्तमेववाक्यमनर्थकंनवेदथैषज्योतिरितिह्यनुक्त्वापिप्रकृतेदक्षिणाशकनेविधानात्।कर्मैकत्वपक्षेचद्वादशशत
तत्प्रकृतीनांसहस्रदक्षिणादीनांयज्ञत्वार्थत्वाद्धिकत्वःसवान्याप्यः।कर्मांतरत्वेतुनैषदोषः।नचगुणात्कल्पमध्यवसीयते
संज्ञाविछिन्नाश्रयत्वान्नाँत्व।प्रसूयमानकर्मसंबंधश्चासंज्ञागुणफलादीनांवाक्येनपूर्वस्थैवैषःप्रकरणेन॥तस्मादपिकर्मांतिरं

सेत्रवा

कर्म

नहि ज्योतिरादीनां ज्योतिष्टोमावयवत्वं न हि क्वचिद्रथंतरावयवो रथंतरमिति निश्चीयते। यत्तु वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति प्रयोगे दृष्टं इति प्रमा
णांतरावगमवशाज्ज्ञातः स इति दृष्टं। न चेह तादृक् प्रमाणांतरमस्ति येन तद्विषयत्वं चमसवद्गम्येत। येन त्रिवृदादिषु ज्योतिः शब्दप्रयोगः। सो
पि तत्रैव वाक्ये सामानाधिकरण्यात् क्षेपकारिक इति न सर्वत्र कल्प्येतात यथा हि। पिंडशब्दः क्वचिज्ज्ञानमाणवादेः निरूपितः। नानां तेष्वश्रूयमा
णोपि न दर्पः परिकल्पितो। तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहादेकदेशिकार्येति सिद्धं। गुणाख्या पूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात्॥ अतः परं प्राकृतकरण
न्तदा गुणनिमित्ताः तेदान्तेद विचारावतिष्ठ्यते। वाजुमध्ये फ्रुवैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेव्यामिक्षेति इत्यदेवतासंयोगानुमितयागं वि
55 धाये ते। वाजिभ्यो वाजिनमिति। तत्र संदेहः। किं तस्मिन्नेव कर्मणि गुणविधिरुतानेनापि द्रव्यदेवतासंयोगेन यागांतरं कल्प्य
त इति। तत्रोत्पन्नमप्रदिष्टद्रव्यदेवतं सर्वत्र विधीयत इति पक्षः संभवत्यपि नापत्यस्य प्रमाणांतरप्राप्तकर्मण्यनेकगुणविधानस्यापौरुषास्याधि
करणे निराकृतत्वान्न वाजिनमेव केवलं क्रीडं सर्वास्मिन्कर्मणि तद्यदेवतया संबध्यते। उत देवतांतरेण यागांतरे वा वैश्वदेवेन संबध्य
त इति। किं प्राप्तोपूर्वत्रैव वाजिनविधानमिति। कृतः। अनंतरोपदिष्टेन वाजेनान्नेन वाजिनः विश्वेदेवाः प्रतीयंते तत्र कर्मैव वाजिनो।
वाजिनो नाम केचन नैव देवताविशेषाः प्रसिद्धाः न च प्रसिद्धः पदार्थो वाक्यार्थं निष्पादयतीति सर्वत्र समुदायप्रसिद्धावलंबमाना
यामवयवप्रसिद्धिर्गृह्यते तदिह वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनेन वाक्येनाभिहिता वाजिनो विश्वेदेवाः कल्पितास्तेन वाजिनसंयोगे
नावगम्यमानानशक्याः परिसंख्यातुं तस्य पूर्वमनुमितेनैव यागेनानुरक्तास्तत्र वाजिनसंयोगाद्यथानुपपन्ना यागकल्प्यमानेवा ४५

उपदेशप्राप्तयागातिक्रमकारणाभावात्तत्सङ्क्षेपसाध्यविषयार्थापत्त्यनुष्ठानात्स एव यागस्तद्देवापूर्वं स एवेदं वेतेति निश्चयात्तद्व
तिरिक्तकर्मकल्पनं कल्प्यते तस्मात्तत्रैव कर्मण्यामिक्षावाजिनयोर्विकल्पः समुच्चयो वा सत्यपि नोत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वे निष्कृष्य
४२ यागं गुणान्तरं विधास्यते यद्यपि द्व्यदेवतासंयोगानुमितत्वाद्देशेन निष्कृष्टश्रुतत्वादथापि क्रियात्मना स्वेवानुमानिकी व्यतिरेकबुद्धि
यागपदमेवोन्नानुमीयते तदामिक्षापरित्यागेऽपि न विनश्यति वाजिशब्दोऽपि यतदनुमितयागप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्चार्यते नादृत
निरपेक्षो वाजिवाजिनसंबंधो वक्तव्यो कारकाणां परस्परसंबंधाभावात्तस्मात्कर्मान्तरमित्यत्रान्निर्दीयते गुणान्तरावरु
द्धत्वात्पूर्वकर्मणः प्रसङ्गाभावात् क्रियान्तरमतिं कुर्यादामसंगतयेगुणः अपूर्वकर्मसंयोगाद्धिवा पूर्वकर्मसंयोगान्नहिवा गुणः कर्मा
न्तरं कल्पयति वाक्ययोः समत्वादितरेतरनिरपेक्षत्वाद् द्विद्व्यदेवतासंयोगाभावरोधेनान्योन्यावकाशमप्रयच्छंतौ पृथक्कर्मणी
विधत्तः सत्यं पूर्वत्रासंभवाद्गुणोऽन्यत्कल्पयति कथं तु पूर्वकर्मणा तद्देवतया वा वाजिनं न संबध्यते तत्कार्यत्वं हि गुणान्तरस्य बो
धात् कथं न समुच्चयः एकार्थत्वाद्विकल्प इति प्राप्ते विकल्प एवास्त्विति यत्लाघवत्वमनल्पं चात्र दर्शयति श्रुत्या विनियो
गादेवानां तदुपात्तस्यैव कर्मण आमिक्षासंबंधो वाजिनसंबंधस्तु वाक्येन सर्वत्रैव तावत् तद्धितेन चतुर्थ्या वा मंत्रवर्णेन
वेष्यतो देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् आहमंत्रस्यतावदविधायकत्वाल्लिङ्गवत्त्वं च कृतिनोदेवपरमेवेच्छन्तु पश्यन्त तद्धितयो

स्फ्रुक्तो विशेषण इति वक्तव्यं। तदुच्यते। देवतासंगतिः स्फ्रुत्वात् तद्धितांतात्प्रतीयते। वस्तुतस्तु यद्यपि नुवाकेन पदद्वयसमीपतः। वैश्वदेवी निर्दिष्टा त्येव
देवतासंबंधः प्रत्यायित इतरत्र तु वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वयसामीप्यादुच्यते। ननु विहाय्यामिक्षापदसन्निधिवशेनैव द्रव्यदेवतासंबंधः
प्रतीयत इति तुल्यं वाक्यगम्यत्वं भवेत्। अथ तत्र वैश्वदेवीति स्फ्रुत्वाद्देवताचंवाकेन द्रव्यसंबंधः स देवताया विशिष्टः। वस्तुधा स्फ्रुत्वात्तन्निर्दि
ते देवता चेवाकेन द्रव्यसंगतिमात्रकरणात्। अयं द्रव्यमात्रसंबंधेत। तद्धितांतेनैव च्यते विशेषमात्रमामिक्षापदसन्निधेर्भवितिरस्तु
च्यते। तद्विशिष्टमनुनयत्रापि वाजिभ्य इत्येकपदेनैव संप्रदानं स्फ्रुवता संप्रदेयं विना तदनुपपत्तेः सामान्यापेक्षे सति वाजिनपदस
न्निधानेन विशेषमात्रप्रतीतेः। अपि च नव तु नाम तद्धितस्फ्रुतेर्द्रव्यमात्रसंबंधः तत्र द्रव्यमात्रं वाजिनेपि विशिष्टमिति न विरुध्यते।
विशेषस्यामिक्षावाजिनयोर्विरोधस्तयोश्चोभयत्र वाक्यालब्धसंबंधत्वाद्विशेषणेन विकल्पः प्राप्नोत्येव। तदुच्यते नैव। हि द्र
व्यमात्रस्य तद्धितेन देवतोच्यते। अयमपराद्धान्तिधेयस्य विशेषस्यैव देवता। विश्वेदेवा देवता अस्यामिति सर्वनाम्नोक्तसामान्यम इति
भिधीयते किं तर्हि सन्निहितो विशेषः। स एव व्यवहारस्य मानानिरूपितं द्रव्यमात्रं। अतः प्रातिपदिकेनार्थः उपात्तः सम
माणांतरगम्यस्य द्रव्यविशेषस्यैव देवतेत्यतस्तद्धितेनैवास्फ्रुत्येवाच्यते। न तत्रांतरगतसंबंधदेवतापसर्जनं प्रत्ययेप्रदांतराणि द्रव्या
४५ रूपेक्षेण तद्धितांतेन पदेन निर्वर्तितः पुनरन्यपरो द्रव्यविशेषोयस्य तद्धितेन देवतोक्तत्वेन प्रणयामस्यामित्यामिक्षापदे ४५

45

नोपनीयते। तत्र यदा तावत्प्रागेव विशिष्टप्रत्ययासंबंधोपपन्नविहितस्तदा न लक्ष्यमाणोऽनवस्थापि प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थे तत्रयोरेव
नैरंतर्यादंतरालेऽसंबंधो वगम्यमानो भवति तथाप्यत्रैकपदस्थत्वाचोपदर्श्यसंनिधिगम्यान्तर्लीयान्विज्ञायमानः श्रोत इत्युच्यते। तेनै
तौ द्वौ संबंधावेकोऽर्थदेवतासंबंधोऽपरो विशेषणविशेष्यभावः तत्राद्यं वैश्रोतः ॥ उत्तरो वाक्यलक्षण इति विशेषः। अतश्च नैवात्र नी
लोत्पलादिवदर्थद्वारं वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यत्वं। किं तर्हि। आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्यैव षतद्धितः। आमिक्षा
पदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणेनैवात्र तद्धितांतेनैकोऽर्थोऽभिहितः आमिक्षापदेनान्यः पश्चात्तयोर्विशेषणविशेष्यता। त
द्धितांतवाच्यस्य प्रथममप्रतीतेः। किं तर्हि तद्धितांतस्यानुपयुक्तेऽभिधानशक्तेरेव प्रतीयमानस्योपपदेन विषयदानमात्रं क्रिय
ते तेनामिक्षापदसन्निधिबलाद्वैश्वदेवीशब्द एव तामभिधत्ते न चेदानीमामिक्षापदस्यानुवादत्वं तेन विना तद्धितांतस्य तद्विषयत्वाप्रती
तेः। न च वाक्यार्थे चेत् तद्धितांतपदार्थस्य पृथगप्रसिद्धेर्न हि सिद्धोऽस्य तत्रोपदर्शो पाविग्रहश्च वाक्यार्थः प्रतीयते तेनाभिधेयोपनय
नमात्रकारित्वात्तद्धितश्रुतेरामिक्षापदेनार्थविप्रकर्षः क्रियते। तथा चाह। श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाभिधीयते। तदपि त
द्धितेनैवं त्रयाणामेकवाच्यता। तेन यैवामिक्षायै वदेवतासंबंधेयाऽप्रतीत्यैवमुक्तासती वैश्वदेवीशब्देनोच्यते। तेन शब्दयोरेवात्र
सामानाधिकरण्येनार्पयोरिति। इतरत्र तु न प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्याहविस्पतो। न चास्य देवतायोग इति वाक्यात्प्रतीय

ता। वाजिभ्य इति नात्र प्रातिपदिकेन विशिष्टत्वाद्वोत्यान्यां वा द्रव्यसामान्यविशेषतत्संबंधानामन्यतमदप्यभिधीयते। किं तर्हि प्रातिपदिकार्थः सं
प्रदानमित्येतावन्मात्रमुक्तं तत्र न कथंचिद्द्रव्यसंबंधः परंतर्गतः इत्यवश्यं वाक्येनैव वाजिनपदसामीप्यात्प्रत्याययितव्यः। अपि चायं येना तत्र३
न्यपदार्थोऽपि तद्धितेंतर्गतस्ततः। न संप्रदानमस्येति चतुर्थ्येवं विधीयते। सास्य देवतेति ह्यन्यपदार्थे देवताभिहिता विधीयते। न चैवं संप्र
दानमस्येति चतुर्थी विधीयते। येनान्यपदार्थमप्युपाददीत। किं तर्हि संप्रदानमात्रमेव तत्र निर्देश्यत्वेनोक्तं। न चान्यत्प्रतीयते। तेन चान्य
थानुपपद्यमानेन संप्रदेयविषयमाकांक्षामात्रं केवलमुत्पाद्यते। न त्वेतान्निर्विषयं च संभवति। सर्ववाक्यानां पदार्थपृथक्त्वप्रसंगात्। आ पठि यता ५
कांक्षया चैतावत् क्षिप्यते। येन पदांतरोच्चारणे सति संबंधो जायते। निराकांक्षे च पुनः सोऽपि न स्यात्तेन यद्यपि चतुर्थ्यश्रुत्या देवता
चमुक्तं। तथापि द्रव्यसंबंधो वाक्येनैव तत्र वास्माकं विवादः इति दुर्बलो वाजिनसंबंधः। किं वाश्रुत्यर्थः सन्निकृष्टं चैवं वाक्यार्थो वि ९६
प्रकृष्टता। विप्रकृष्टश्च प्रकारोऽतः सर्व एव प्रपंच्यते। सर्वत्राकारमामिक्षासंबंधस्य संनिकर्षं लिंगेनाश्रौतत्वं वाजिनसंबंधेन
तावद् विप्रकर्षान्न वाक्यत्वात्। तद्यथा यद्यपि द्रव्यविशेषस्य तद्धितादेवता चेन श्रुत्या तथापि सामान्यस्य तावद्भवतीति तेन यच्चार्थे
तेन सामान्यमप्युच्यत इति विशेषः। यत्तु सामान्यं वाजिनेऽपि विरुद्धमिति। तदयुक्तं। वैश्वदेवीति स्त्रीप्रत्ययेन समानपदो
गतेनैव स्त्रीद्रव्यं किमपि सन्निहितमित्यवधारितं। न च वाजिनस्य स्त्रीत्वमस्ति विधेर्वासीत्यनाश्रयणात्। अपि च वाजिभ्यो

46

स्यानुपगमः तथापि सामान्येन व्यक्तिवाशिविशेषलक्षणाद्विप्रतिपत्तेश्चोभयपि वा चतुर्थीपंचमीरूपसंदेहाद्विप्रतिपत्तावा तद्धितस्यापि संदेह
नबुद्धिर्विप्रतिपत्ति वा वाजिभ्य इति रूपसामान्यात्प्रसक्तौ सर्वावदंपंचमी चापनीय चतुर्थी चैव साध्यते। तावता तिविक्षेपो भवति न नु त
द्धितप्रत्ययेनैकार्थीभावाद्यर्थसंदेहाननुज्ञातमतत् विषमउपन्यासः शब्दसंदेहो हि मिथ्योपन्यस्तः अर्थार्थसंदेहः सर्वथाभावात् द्धितचमसं
47 दिग्धः अर्थः पुनर्योग्यत्वादितरासंभवेन देवतात्मको निर्णेष्यते। तावतस्तु निर्णीते पि शब्दे चतुर्थ्यर्थानेकत्वाद्युपपदकारकलक्षण
सन्देहात्स्येव विप्रकर्षणेनार्थसंदेहः उभयसाधारणत्वान्नैकत्वोद्यते। शब्दसंदेहस्त्वसाधारणत्वात्स्वोदितः। किं वा आमिक्षो
त्पद्यमानेन कर्मणा संबध्यते। ततो वाक्यांतरोपात्तमुत्पन्नेन तु वाजिनाय। यथा वोत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वेन बलीयस्त्वं न तु क्रियामा
त्रां निष्कृष्य गुणांतरं विधातुं शक्तोति तथोक्तं चित्राधिकरणे वैश्वदेवाधिकरणे च। वैश्वदेवाधिकरणन्यायेन च प्रकरणमपरमपेक्षि
तव्यं वाजिनवाक्येन। उक्तः। इत्यादेवतत्वं योगाद्यागमात्रमपेक्षते। आमिक्षायाग एवेति तत्र प्रकरणाद्भवेत्।। वाजिनं हि यागे
न विना वाजिभिर्न संबध्यत इति यत्क्रियायोगमपेक्षते। तत्र यदामिक्षायागस्यैव तदंगमिति कल्प्यते तत्प्रकरणाद्वा। ततश्च यद ६७
पि तावद्वाक्येन वामिक्षायागे विश्वेदेवा विधीयंते। तथाप्यन्यनिरपेक्षविहितत्वादामिक्षायाः प्रकरणापेक्षवाक्यविहितवाजिनात्
बलीयस्त्वं भवतीति विशेषः। प्रकरणानपेक्षयागसंबंधयान्यया आमिक्षाप्रतीतेरस्पष्टवैश्वदेवयागः संबंधी भवतीति चेदः। न वैश्वमा
दीनामनुपात्तपुरुषव्यापाराणामननुमितयागवाक्यांतरापेक्षाणां तु ऋमाग्नेयादिषु। विश्वेदेवाश्चरुर्जेव संबध्यंतेप

प्रस्य या । वाजिनेन तु संबंधो न वेदवय वानुगः । वाजिन इति ह्यवयवप्रसिध्या विश्वेदेवाः प्रत्याय्यंते वा कार्यार्थवशाद्वा पयवाचलिंमुविता
संबंधं च कस्य चिद्वासा भवंती श्रुतिमात्रोपनिपातलभ्यायाः समुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला भवतीति दुर्बलतरः संयोगो वाजिनस्या वाजिश
ब्दापि साश्चादेव तु निरूढः स्वभावतः । क्लेशेनैव विना कार्याद्विश्वदेवे षु वर्त्तते । देवतात्वेनामयं स्य वशाद्वेनोक्तं तस्यैव योग्यस्यायोग्य
स्य वा भवतीति न जातिनिमित्तं येनायं वाजिशब्दो बलादन्यत्र नीयेत । अतश्च वाजिशब्दो वाच्यानां देवतात्वं वदन्विना कार्येण दुर्ब
लयावयवप्रसिध्या विश्वेषु देवेषु कल्प्यत इति विप्रकर्षः । सत्यप्यवयवार्थे च वाजिन्यन्यापि देवता । पुरोडाशादिनेत्येवं क्लेशात्
कृत निश्चयः । सर्वथैव स्याद्यः पुरोडाशादिभिरन्नैर्वाजिनो विज्ञायंते । तत्रामिक्षायां तावदन्नशब्दः प्रयुक्तः न पुरोडाशादावित्य
तः क्लेशः । पुनरपि यामिक्षामात्रग्रहणप्रसंगे सति वैश्वदेव्यामिक्षेत्येव तद्वतीयग्रहणमित्य परस्तत श्वस्य सेनश्रुतेतिरन्यत्रापि प्रवर्त्त
माना सती प्रकरणेनैव विशेषे स्थापयितव्या । न च तत्र किंचिन्निमित्तमस्ति गुणभावेनोपादीयमानत्वाद्देवतायाः संस्कार्यं चेद्व्रीहि
प्रोक्षितादिभिर्विकल्प्येद्द्रव्याप घनजस्त्रणयाप्रकृतग्रहणं भवेन्नवात्र तदस्ति विनापि तेन कर्मणः प्रयोजनवचोपपत्तेः । काम
वा वाजिनस्यैव प्रतिपत्तिः संस्कारो भवेन्न देवतायाः प्रकृतग्रहणेपि वाग्न्यादीनां सङ्क्रावादनवधारणो । अथ विश्वेषु देवेषु स
र्वेषां ग्रहणात्ता भविष्यंतीति तेषां ग्रहणं तद्युक्तो सर्वसंग्रहस्याप्रमाणत्वाच्चाद्धह्वनस्य त्याग्यवर्गग्रहणमिति केन तस्य त्रि
श्रवयरितार्थ्यं चान्न त्रिष्ववधारणाज्ञानमिति वेन्न मुख्या वा पूर्वबोधनत्वाल्लोकवदित्येवावधारणहेतुर्य भवति । तस्मान्न विश्वे

देवं यह्णे किं विश्वमात्मा सा कोऽस्या देवता इत्येण संबध्येत। सा वात्र वाजिशब्देनाख्यायते येवोपादीयमाना निराकांक्षैव प्रत्यायितेति न
उच्यते तस्यां चैव दृष्टमनेन तस्मात् प्रत्युत्पन्नवत्त्वं। किंचाश्रुते च समवायिनि देवतानां स्वरूपमस्ति। विश्वेदेवश्रुतिस्तत्र वाजिश
ब्देन दुर्लभा यदि हि वाजिनयागेऽपि विश्वेदेवा एव देवताश्चेनास्तुपगम्यन्ते। ततो वस्तुं निगमस्थाने श्रुतिश्च देवश्रुतिरे
वोच्चारणीया सा नात्र विधिशब्देनुच्चरितत्वादशक्यावगन्तुं तत्रैवं केशानलस्य नवाजिशब्दः कं विदर्पर्वदति सो पिद्रूपास
48 मवायाद्धि विश्वेदेवशब्दं लक्षयति। ततोऽपो वाजिभ्यस्त्यागवेलायामुच्चार्यमाणश्चेन विधीयत इति केशाः। तत्रापि वाजि
नशब्दलक्षणायाम विशेषात् सर्वे देवा निःशेषा देवा इत्यादयः सर्वे पर्यायाः प्राप्नुवन्तीति विश्वेदेवशब्दो दुर्लभः। न चान्यशब्दो
च्चारणेनैषां देवतात्वं भवति। विधिशब्दस्य मंत्रश्च इति वक्ष्यते। वाजिशब्द एवात्र पुरुषः शास्त्रेण प्रवर्तित इति तदुच्चारणे
५८ नैव वाजिनस्य देवता संपादनीया तत्रत्यद्यपि विश्वेदेवानाम परिवेष्ट वाजिशब्देनोच्यमानो देवता भवति। तत्र ५८
विश्वेदेवशब्देन तथापि महेन्द्रन्यायेन विनियोगभेदाद्धि स्पष्टदेवतापृथक्त्वमित्यपरो यं अन्यदेवतासंयोगो विधीय
ते। न प्राक्तेन कर्मणा अनेकार्थविधानं भवतीत्युपपन्नमेतद् गुणश्चापूर्वसंयोगे भेदक इति। ऽगुणोत्तकर्मशब्द इति प्र
त्युदाहरणसूत्रं॥ ॥ ऽन्येनानवरुद्धो हि गुणोऽयं त्र विधीयते॥ तस्मिन् गुणविधिः शक्य इति कर्म न भिद्यते॥ ॥

॥फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात्॥ अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकृत्य दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते तत्र सं
देहः। किं स्वर्गस्यादिवत्कर्मान्तरमुत तस्यैव गुणात्फलमिति। द्वयमेव पुरस्तादवस्थितं तत्र गुणस्य त्वोकर्मणि तत्रैव गुणः।
स गुणात्तस्यैव तु प्रकारान्तरेण वा विधीयमानानेकगुणसंगतो सत्यां कर्मान्तरत्वमिति तदिह अगुणस्य कर्मशास्त्रेण ने
कार्थ्यापादानेन वाक्यं श्रूयते तेन संनेवासंनवयोः संदेहः। तत एतन्निश्चयार्थमिदं विचारयितव्यं किमिह होमास्य
श्रुतगुणा किमर्थं पुनर्गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र तु त्वं तेनोदाहृतमतिक्रम्यते। नेदानीं द्वयोरनुपयोगात्।
कचर्यपि पुरुषार्थविचारे हितस्यैतस्योदाहरणेन कश्चिद्विशेषः स्यादिह तु नेदानीं दध्नः स्थाने दध्नगुणमुदा
हर्तव्यं। न च प्रणयने दध्नो देशान्तरप्राप्तिप्रकारात्मकत्वाद्धोमे दध्यो विशेषः। यदि गोदोहनात्फलं यदि चानडु
नः प्रणयनादु न यथा प्राप्तिं तादृग्वानुष्ठानं। इह तु न यदि गुणात्फलं ततः सायंप्रातराहुत्योरेव दधिप्रयोक्तव्यं। अ
थ होमान्ततो नैयमिकहोमव्यतिरिक्तमनियतकालं दधिसाधनकं होमान्तरं सकृदेव वा दर्विहोमवत्तावद्दर्वी क्रियत
इत्यस्ति नेदानीं दध्ना नैव विशेषः। ननु होमादपि फलसंनिधौ न विभागादित्यनेनैव न्यायेन स्वर्गयावज्जीवयोरिव

तदेवकर्मविधीयेत ॥ नैतदेवं ॥ यदि न्यायविनियोगः स्यात्कर्मणः प्रत्यभिज्ञया । ततश्चेदेवकर्म स्यादन्यथा भेदनिश्चयः । फलनिमि
त्तादौ हि विधीयमानं कर्मानुत्पन्नं तैः संबद्धुमशक्यमितीत्यर्थादुत्पत्तिविधित्वमप्यनुप्रविश्य प्रक्रमते । तत्र यदि बलीयस्या वि
परिहृत्याताद्रूप्यादप्रभुतयानुत्पत्तिं न प्रच्छादयते । तत्रोत्पादकशक्तिनिरोधात्प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेवकर्माध्यवसीयते तत्र
49 तिनन्निघ्नतो यदा तु शब्दरूपादिकं विरुध्यते । अधिकं विज्ञायते तदा नैव शब्दविनियोगज्ञानमस्तीत्यर्थादुत्पत्तिविधिर्नविनान्यनतद्रू
पोत्पत्तिसमर्थेन विध्यंतरेण निवारितशक्तिः सत्यप्यनुपरत्वेनुपादेयं प्रत्युपादानादेवकर्मभिन्नत्वं ॥ नवदध्नेंद्रियकामस्य
जुहुयादिति तेनेंद्रियं प्रत्युपादानाद्दधिविशिष्टहोमांतरबुद्धिर्नवनीकेन विनद्रूपोत्पत्तिमुपच्छापयता वार्यते । कुतः । हो ४९
मो हि प्रकृतः श्रुतः स्ववाक्याद्ववारितः । यो ह्यसौ दधिविशिष्टवाच्या विनियोगेन गम्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीति होमः श्रु
तः स च न । इह एव दधिविशिष्टः श्रूयते ॥ तेनाविनियोगादित्यस्यान्वेदहेतोरसिद्धत्वाद्भिद्यते । ननु दध्ना जुहोतीत्यत्रापि
दधिविशिष्टहोमः । न तस्यानुत्पत्तिवाक्यवाच्यत्वेन तावद्यावदुत्पादितो न तत्र दधिविशिष्टः । यत्र दधिसंबद्धहो
मनोत्पादितः । तस्मान्निर्गुणो येन पुनः श्रुतिरिति प्राधितवाद्युत्पत्तिवाक्ये नैव पक्षे ... याकास्य स्यादयं वेगतिबध्य

ताकल्पांतरस्थं निराक्रियते । न गुणवाक्यो नानुत्पादकत्वादुत्पत्तिवाक्येनैव च सर्वाणि प्रकरणिकानि गुणवाक्यानि संबध्यंते
न परस्परेण । उक्तं । तानुत्पत्तिमपेक्षंते साक्षादव्यवहितायतः । गुणादीनामसंबंधो बाधावधिः स्यात्परस्परं । ननु तत्र तस्य गु
णादि क्रियस्यैवं वाद्युत्पत्तिः सर्वैः शेषेक्ष्यते ।। न तु परस्परापेक्षायां किंचित्कारणमस्ति । एवं सर्वत्रानुस्यूतचाद्यसंबंधेनाव्यव
धीयमाना संबध्यते गुणानां च परार्थत्वादसंबंधे सत्येकेनापि व्यवहितानामननुषंगात्तेन विदेकत्वाकांक्षमस्तीति दध्नेंद्रियका
मस्येत्यत्र न दध्ना जुहोतीत्युत्पत्तिश्रुतौ व्यक्तातिवैकस्यत्र नयं च वैयोगरूपत्वे मित्यत्राधिकरणे । तत्रैतस्याप्येवास्य वि
वक्षांतरेण दधिमतीकल्पितानुषज्यमानात्र नेदबुद्धिं निराकरिष्यतीति । तदनुपपन्नं एवं हि सति वाक्यांतरेण तत्कर्मय
त्वादध्नाविशेषितं तंडुलादिनिरपेक्षमिति नैकाकांक्षत्वेदुत्पत्तिवाक्ये तावच्चेवलानिरीक्षमाणस्य होमावगमादुत्प
त्पत्ति ज्ञानानां प्रकरणिकगुणवाक्यानुरक्तमालोच्यते । तथा तंडुलादिद्रव्यविशिष्टत्वान्नैवकेवलं दधिसुकेवल
केवलत्वज्ञानां प्रथमं दधि संज्ञामात्रापेक्षिणी इंद्रियकामवाक्ये सत्यपि तंडुलादीन्यपेक्षितत्वादसंनुत्पन्नास्त्रिं तत्के न
वलेदधियुक्तीष्यत इति तत्प्राप्तिनदेवापतितं भवति दध्ना जुहोतीत्येतदेव वाक्यं केवलं गृह्यत इति निवारितं चेतताक्ष
पिचाद्यत्रदशमे पक्षे तद्धोमस्य विशेषणं । नित्यं चेंद्रियकामस्यतेनापि न निरूप्यते । यद्यपि तावद्दध्नादीन्नित्यनित्ये

होमे समुदायेरंशथापि विविदित्समपि कर्मैकदेशग्रहणेन वोदितमिति कल्पयितुं शक्यते। दध्यादीनां तु प्रत्येकमुत्पत्तिकत्वादेकैक-
स्य दशमे पदे होमांगत्वं। अनश्च दधिवाक्ये प्राजोऽध्यमाने पादिकं द विधिरयते। नित्यवच्च नदिं इंद्रियकामहोमे श्रूयते। तस्मा-
दपि न प्रत्यभिज्ञायते। न च यदा दध्नाजुहुयादित्येवमनुवदितुं शक्यते। फलस्यापि विधेयत्वात्। एकस्य त्रवचनव्यक्तिर्यदं इं-
द्रियकामस्य दानित्यं केवलं दधि विशिष्टं होमं कुर्यादिति। न वाक्यो तादृशो न्यतः प्राप्तः इति निषिध्यते। ननु होममात्रे तावत्प्रत्यभि-
50 ज्ञायते। तस्य प्रत्यभिज्ञानादभेदसिद्धिर्यत्तु रूपेण प्रत्यभिज्ञायते। न तत्कर्मभेदकारणं तस्मात्तदेव गुणमात्रास्याधिकं फल-
विधीयते। नैतदेवं। अतः प्राप्तं कर्म एवनेकार्थविधिः पूर्वं निरास्ततः। चत्रपदेनेकसंबंधविधिश्चात्र प्रसज्यते। दधिहोम-
संबंधं फलहोमसंबंधं च विदधद्वाक्यं भिद्यतेति नावश्यं विशिष्टविधिरप्युपगंतव्यस्तत्रत्वसिद्धकर्मांतरत्वं यथैव शास्त्रादनि-
यतानेक उभयत्वे प्राप्ते केवलं दधिनियमादनेकार्थविधानं तथैव परस्परानपेक्षत्वं तं जुहोति विधिवाक्यं वैकल्पिकं दध्यादिद्रव्यकं वै- ५०
कल्पिते तं जुहोतिद्युत्तासेन केवलाद्दधिनियमकरणात्। न तु सामान्येनाद्वाक्यादतेकल्पविदधिप्राप्तस्तेन होमात्फलं भवतिक-
र्मांतरत्वं। अनः पूर्वपक्षः परिगृह्यते। कर्मयथाद्रव्यगुणे प्यन्यत्कर्म न्यायो विधीयते। फलं हि श्रुतमेतस्मिंकर्मणस्तवयुज्यते।
समस्तसमिदन्यावाप्यधिकरणांश्चर्वपत्र सत्रप्येतत्स्थितमाख्यातरांशः फलपदेन संबध्यते। न द्रव्यगुणशब्दा इति

तस्मात्फलजस्य कर्मयोगिनोऽपि फलश्रुतौ सत्यां कर्म विधीयते न कर्मणि गुणः कर्मणः प्राप्तस्यानुगुणो नैव विधानं पुनरर्हति । अप्राप्तविधिपक्षेऽपि नैव दृष्टार्थाफलश्रुतिः । न च नामा गुणे कर्मशब्दे सति गुणो विधीयते यत्र गुणो न प्राप्तो भवति । यत्र वा प्राप्तिनियतो न यतो न चेह द्वयमपि सिद्धि तद सिद्धश्रोत्रादयो वदन्तीति तदेव प्राप्तत्वात्फलजस्य याधिकारोपादानादत आह । फलजमिह श्रूयते । तद्धि कर्मणो न्याय्यमिति । तत्र किं दृष्टं हि कर्मणः फलमिति प्रश्नस्य द्विधा प्रतिज्ञानं एकदा वन्नेति ब्रूमः । न ह्येतद्दृष्टेनानेन सिध्यतीत्यादि निराकरणपरत्वेन यद्दा तच्छायानुसारात् । किमित्येतावानेव प्रश्नः । किमित्येतन्न्याय्यमित्यर्थः । इतरस्त्वाह । दृष्टं हि कर्मणः फलमिति । तस्योत्तरं नेति ब्रूमः इत्यादितत्स्वरूपमेवाशंकाशंकानिराकरोतीति यावन्न यस्मान्नैवं जातीयके ष्वेतद्भवतीति । तत्र तु कल्पनं हि हो मात्फलं न्याय्यमित्यैकान्तिकः सिद्धान्तवादिनः प्रश्नः स यात्नीय वचनोपसंहारानंतरं दुष्किष्टः प्रतिभातीत्येवं यथ योजनायुक्ततरा । तद्धि कर्मणो न्याय्यमिति निश्चयपक्षवादिना निर्हितसिद्धान्तवादिरिति विपदानर्थकानयेन भावार्थाधिक रणन्यायासंभवाच्छुद्धस्य सामर्थ्यमन्यमानः पृच्छति । किं दृष्टं हि कर्मजं दृष्ट्यादिनार त्पनेन सामान्यतो दृष्टेन होमात्फ कर्मणः
लं मन्यस इति यद्यपि चोदनालक्षणस्योपगमादनुमानादीनामीदृशे ऽसामर्थ्यं स्थापितं तथापि विवेदार्थनिर्णयेऽत त्रांकैरणेच्चानिषेधात्तदर्थनिर्णयार्थमनुमानोपन्यासः । अपरः पुनर्भावार्थाधिकरणवादिनीतः कारणमाक्षिपन्ना

51

हा। मामेऽप्यारोपमेवं हाः॥ शङ्के सतिनचेदनुमानं ब्रवीमि। न चैतेन सामान्यतो दृष्टेनाकस्मरदसिद्धेतमेतत्सिध्यत्यनैका
नैकान्तिकविरुद्धतोषदुष्टत्वादनुमानस्याकृषेयदिताबद्धोमस्य फलवान्फलजनकसादृश्यमानत्वादित्युच्यते ततः प्रति
ज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वादसिद्धत्वं। अथ कृष्यादीनां फलजनकत्वयादृश्यमानत्वादिति ततोऽप्यपक्षधर्मत्वं। अथ विनैव पक्षधर्म
त्वान्वयदृष्टामात्रेण कल्प्येतत सद्भूतोऽप्यविशिष्टं। अथ सादृश्यप्रकारेणोपमया कल्प्यते। तत्र सादृश्यं फलवद्भिः कृष्यादिभिः
स इह होमस्य क्रियात्मना विद्यते। न द्रव्यस्याक्रियात्मकत्वादिति। तत्र द्रव्यस्याप्यस्त्येव किं विसादृश्यमिति मनसि कृत्वा
प्रत्यासन्नावांतरसादृश्यापेक्षया तन्निराक्रियते। ततः शाकं प्रत्यासन्नतरापेक्षया होमस्यापि निराकर्तुमिति मन्यमान
आह। होमोप्यसदृशः साधनस्वरूपफलत्वेदात्कृषेः अथ किं विसादृश्यं गृह्यते तत द्रव्यस्यापि सदनित्यत्वावका ५१
र्यमित्यादिधर्मत्वेदादस्तीति इत्यवान्तिप्राय विवरणं। अथ द्रव्यादन्यस्य सदृशस्याशान्तरमस्तीत्यापेक्षिकत्वात्सादृश्यस्य
सुसदृशापेक्षिते विप्रकृष्टमसदृशमेव भवतीति। तेन क्रियात्वे कृषिहोमयोर्निरपेक्षिते विप्रकृष्टत्वात्सदनित्या
दिद्युक्तं द्रव्यमेव भवत्युच्यते। तथा सति क्रियात्वमपि दृष्टार्थत्वेऽज्ञनगमनाद्यवांतरसादृश्यापेक्षया कृषिहोमयोर्वि
प्रकृष्टत्वादसादृश्यमेवैत्यकारणं स्यान्न। आह च। नास्मिन्परमसादृश्यं दृश्यते कृषिहोमयोः॥ किं विसादृश्यद

त्म१

श्रिक्रकृत्रव्यप्रसक्तीति निश्चयः। नचैतत्सिद्धमित्युपमानेन साधर्म्यमात्रानुमानेन वा न सर्वधर्मप्राप्तिरनुमानोक्तव्याप्यव्यापकैर्निरपेक्षाप्त ८ नाव
कासर्वपदार्थानामेकत्वप्रसंगात्तथाचोक्तं न हि दृष्टस्य स्वरूपामवेय शब्दस्य स्वरूपमवेतं विभ्रमहेतुरीतीति तथाहि। न साक्षादनुगति
र्दृष्टा गवये सदृशो गवा। प्रत्ततेश्च फलादी निनयांतिं विनतिं कविद्वा यद्यस्य कारणं तत्तेदृष्टेप्सि [illegible] तथा [illegible] तीत श्च सा
ध्येपि पक्षे कारणं तत्तामिति गम्यते भवति तत्र स्वसाधकमिति। अतो वचना कार्यकारणयोरेव गम्यगमकभावो भाष्यका
राभिप्रेत इति केचिन्मन्यते। तच्च युक्तं। अकार्यकारणभूतानामप्य नित्यत्वकृतकत्वादीनां गम्यगमकभावप्राप्ते
र्दृः। कार्यकारणयोरपि च न तथा कारणं गमकं व्यभिचारबहुलत्वाद्यथा कार्यं तस्माल्लिंगमेव व्याप्यं चेन दृष्टे सपक्षे
व्यापकस्यान्यत्र साध्यभूत स्यगमकत्वं संभावनया गृह्यमाणं कारणमित्युक्तमिति दृष्टव्यं। एवं च हेत्वधिकरणे व्या
पकस्यान्यत्र साध्यभूतस्य गमकत्वं संभावनया गृह्यमाणं कारणमित्युक्तमिति दृष्टव्यं। एवं च हेत्वधिकरणे व्या
स्व्यातं न पाव विद्गाणीतीतस्मात्साधकमादिपदा। धकं च तिपरिहृतव्यमिति। यद्वितीय हि परीहितेन च कारणे न४
स्राहस्यमपि स्व्यातं न पाव विद्गाणीतीतस्मात्साधकमात्। दृष्टेऽपि कामस्य पत्रवा कोय कर्मतत्फलं च कर्मचोक्तं त्यादि च कर्मसा
नाभिहितेन कार्यमिदमभिधीयते दृष्टे ऽपि कामस्य पत्रवा कोय कर्मतत्फलं च दिति। प्रतिसाधना विधानेनानेकांतिकी
ध्यवेदैकं फलं फलं चाङ्गीहादि च दितिपनदनुभाष्यपयकर्मतत्फलं च दृष्टमित्युपरतग्रहणं च कर्मव्यतिरेकप्रद
कत्वानि उपरते कर्मणि व्याख्यातं बाधिनीवत्पोणोत्तरं परादिष्कृतं दृष्टमित्युपरतग्रहणं ... वीतीन्द्रियकामयाकोदविफलं च दृष्टव्य
धनार्थीत्वं। हिरण्यकदाचिदिहापि कर्मानि। मित्तमेव फलं च दृष्टे न जवीतीन्द्रियकामया

तं तुवदिद्रियैवाद्यप्रजन्यं फलचाद्दृष्टादिवदिति। नापि वक्तव्येन दृष्टमिति हेतोर्विरुद्धत्वात् तोयथैव स्वर्गहेतुः कर्मणः
फलवत्त्वे फलस्यैवाकर्मजन्यत्वे साधयत्येवं दृष्टफलं च मशकाद्दृग्गतस्य फलं चन्नीहाराद्यन्तमफलत्वं वा साधयतीति। त
स्मान्नैवं जातामकेकार्यकारणभावे समवाहेतुदोषप्रसंगादेतत्कुवति नक्विदृष्टादन्यत्रादृष्टस्यापि सिद्धिरिति। यद्येतदनु
मानं तर्हि येव निराकृतं तत्कृपनं हि हि होमान्यायं फलमित्युच्यते। यद्वेति करणे तत एव प्रश्नः कथमुच्यते राष्ट्रेनावगम्यमेत
त्फलमिति भावार्थाधिकरणे पन्यासेनोत्तरं। तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यं। दध्नः फलमिति वान्याय्यमिति पर्य
सिध्यर्थं सर्वदुच्यते तत्तनुत्यबलवन्निराकरणार्थं। कदाचिद्ध्यमपि न्याय्यं भवेत्। अपि वा दध्नुप्यसमर्थमिति। न ता
52 वत्कर्मानपेक्षस्य दध्नः करणत्वमाहित्येन फलसंबंधो वस्यादत्र जयत्रावि धातव्यं न तच्छक्यमिति। ननु कर्तुबलानि ५२
वेडिनवदिति। प्रासंगिककर्मसंबंधादि प्रायेण वस्तुसामर्थ्यनिराकरणार्थं वा। तथा हि। दध्नुग्यसमर्थमिति यि
था कृतगृहीतेन परवचनेन वस्तुसामर्थ्यमेवोक्तमिति दृश्यते। नञ्चमए कस्या जये प्रयोजनं मिति। न वर्यं नयुक्तः ४
घस्तुसामर्थ्यमपह्नुमहे। किं तर्हि समर्थे पि हि वस्तुन्यविहितानुष्ठानादवश्यं दध्नुत्पयसार्थं च नवि
धातव्यो। नचैतदस्यानेकसंबंधे करणे वाक्यभेदप्रसंगात्संनिकृष्टांसं भवेद्विप्रकृष्टो यो विधीयते। तदिति
दायिहोमसंबंधे संनिकृष्टदधिफलसंबंधस्य विप्रकृष्टस्य युगपद्विधीयमानेयुगपद्वसंभवासंभवाव्यपेतो

स्यात्। तस्मादन्यतरपरित्यागे सति चित्रस्य सिद्धिर्न भवतीति। अनिकर्षवशाद्द्रव्यमपि होमेन संबध्यते। सोऽपि
फलेनेति कर्मयुक्ते सति फलोऽपि इदं कर्मान्तरं तु मिति। — प्रत्युक्ते चानुवाकयोर्गुणेन स्वप्रतीयेत। यादृशोऽपु वाक्ये सुखा
चर्यात् फलं भावनार्थाधिकरणे याविन्तीति तत्र तूक्तमेव कथं। यावद्धि विधियामर्थवादाचर्यादिनयोद्भूतम्। ता
वद्वि[illegible]स्य फलसंबंधः सर्वाचर्यमुपगम्यते। भवेत् फलश्रुतिर्यागगुणपरत्वे विशेषः। भावकृत
विधिप्रपञ्चो तेनात्मैकवाक्यताम्। भावनास्वरूपमेव विधिश्चेत्तादर्थ्येन तत्र तत्र यत्संक्रामति। तद्यथा चर्यसं
क्रान्तस्य फलवत्। भावनामासादयति तदा चर्यमेव करणीकरोत्यन्यस्य कर्तृत्वे तदर्थं भवतीति यथाग्निहोत्रं जु
हुयात् स्वर्गकाम इत्यादिषु नामतो विधिशब्दे प्रत्यासामर्थ्यादविहितमिति तु दधिपदमशक्यनामधेयलक्षणा
यां प्रशस्तादिवत्स्वरूपं विधानं वा सद्गुणापत्तिवाच्यविनियोगतिं विधिश्चेन्मतस्या काङ्क्षितभावरूपानुनादत्यां दधिपद
नुरक्तायां भावनायां फलमुत्पन्नमानेन दधिसाधनकमेवावधार्यते। न होमस्य साधनत्वेन च विधीयमानाना
मर्थानां भावनान्वेसंलयतिन च विधेयो तेरोपादाने सत्पतिज्ञानार्थं विधानमेव कल्पते इत्युक्तो यत्पादद्धा विधा
ह्येपान्तहोमविधानं तथा फलपदप्रत्ययेन होमं दधिविधानं घातादिफलभावनायां तस्मादिद्ध्यः फलमि

ति। कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नपूर्वकमिति। द्वावेकत्र पदयोर्विकल्पना। जैधायि चेत्स्यात्। दधि विषयत्वानुपपत्तेराख्या
तप्रत्ययापेक्षत्वेनाश्रितत्वात्प्रयोगस्येत्येवं चार्थप्रयोगाशक्तस्तत एव फलेन भवितव्यमितिमन्वानस्य प्रश्नः। सिद्धा
न्तवादी तु प्रत्ययार्थविधिविधेयान्यथानुवाद इवैवं विधिकेऽपि प्रसङ्गात्। जुहुयादिति नानुश्रुत्या होमसंबन्धमेष इति
परस्य स्यादिति प्रायविवरणं। पुरुषप्रयत्नश्च विधुपेतानावनोच्यते। सत्यां भावार्थाधिकरणन्यायेन श्रुति
बलीयस्त्वादेवमन्यत्राश्रितं हेतुयेनक्रियां पद्मेनाश्रयेरेवाश्रुतिमपबाधेरंस्तरां कर्णात्स्याद्धर्मोऽपि विधा
नतेयोकार्थविधिरन्तरेण भवनेव चपश्चोपलक्षितपदत्यागोऽन्यस्याभवेत्। तो कार्यविधिसंभवे तावद्विधाय
कोबहुतरार्थविधानमुपपद्यते। होमस्यापूर्वफलभावनाकरणत्वाङ्गत्वेयद्दिरूपं होमेनेत्येवमवस्थितस्य कारण
त्वेनैव दध्नासमन्वयासंबन्धेऽनुपपद्यमाने चक्रपम चेर्थलक्षणापरिगृहीतत्वाद्दधिमत्ता होमेनेति। नवतत्वा
द्विधिसमानमाख्यानवद्दधिशब्दस्यायमतिप्रवृत्तिनिमित्तेकर्मनामधेयत्वं घटते। सोऽयमुभयथाप्यदृष्टा ५३
द्धिशब्दोऽनर्थक एव स्यादिति। तत्र कस्य चिच्छब्दधर्मसंनिवेशकत्वानुग्रहेण धर्मविशिष्टः परित्यागाद्वा। स्त

53

नइति। वाक्येतत्तरांश्च तिः। गुणसमभिव्याहारपदेनु न कस्यचिद्बाधस्तत्रेत्तदुच्यते। जुहोतीति शब्दो वाक्यन इति। तत्सहितार्थमा
हावश्यं जुहुयादिति विवक्षितं। कथं न दध्नींद्रियसंबंधो भावनावचनाद्भिन्ना। नन्वास्योच्चारणांशमात्रेण विधानेन विना। अस्त
विधाउ यस्मादवश्यमेव दध्नींद्रियविशिष्टां भावनामुच्चारयितव्यः। तत्र केवलप्रयोगायंशवाद्व्युत्पत्तिरिक्तप्रसक्त्यनुपप
त्तेश्च यत्नाकृतत्वाच्चोदनातो। परत उच्चारयितव्यस्तत्र नश्यत्यत्र कवनधातावुपादातव्यस्तस्माद्धोमप्रकरणप्राप्तहोमोपादानमंगी
कृतं दधिसंबंधोपि वाक्यप्रकरणादेवाश्रयाश्रयिरूपः प्राप्तोनुवदिष्यते। यथा चन विनैव वचनमेवैकं प्रयोजनमिति अ
हादिषु कारकमात्रप्रतिपत्त्यर्थमुच्चार्यमाणोनांतरीयकत्वादविवक्षितामपि संख्यां प्रत्यापयतीति विवक्ष्यते। तथात्र प्रत्य
यानुग्रहार्थं धातुरुच्चार्यमाणः संबंधबलादविवक्षितमपि स्वार्थं प्रत्यापयति। न हि तस्यार्थप्रत्यायनमेवैकं प्रयोज
नमिति वक्तव्यं। ननूक्तमानर्थक्येपीति। प्रत्ययानुग्रहार्थमपि धातुरुच्चार्यमाणः स्वार्थं प्रत्यापयति। न हि तस्यार्थप्रत्यायनमे
वैकं प्रयोजनमिति वक्तव्यं। ननूक्तमानर्थक्येपीति। न चास्य यदेकं चवद्विवक्षाकारणं। किंचिदस्ति तस्माद्यथा जिज
जितकेवलकरोत्यर्थासंभवात्स्वमर्थमेतदिति। नैष दोषः। जलमपि होमसंबंधे करोत्यर्थनिपातादानावमात्रेणैव
प्रयोजनसिद्धेः। यस्य होमसंबंधस्तत्ता विशेषो नास्ति। किंचिद्विधिना द्विप्रकारांतरेण वा भावनां विरोधात्। ननु च वैसातिस
एवदोष इति। अपरित्यज्यमानो होमोबलाकरणी भवतीति मन्यते। सिद्धांतवादी चाह वाक्यांतरात्यस्तोजुहुयादि स्य

तिशाब्दस्यैतत्सामर्थ्यं येन तत्त्वेयं भावना निर्वर्तयति होम एव करणमिति। निपुणतरं पश्यतां यथैव प्रत्यासन्नः साध्यांशमुपा
धावन्न योग्यत्वाद्व्यावर्तते तथा यदधिपदानुरोधेन साधनांशाद्यभावत्र प्रतीयमानं भावना विशेषणमंशांतरे सैव कि
तमेवमिहापि गुणप्रयत्नेनावस्थास्यतोऽयं पौरुषेर हि कोरणहोममप्राप्तो गुणः फलं साधयिष्यतीति। कः पुनरा
याश्रयिसंबन्धो नाम। किं केन कल्पनावव्यतिरिक्तं तत्त्वाद्व्यतिरिक्त इति केचित्तावदाहुः व्यतिरिक्त एवायमिति॥
कल्प्यं यथैवांशत्रयापेक्षा भावनाभ्युपगम्यते तथा गुणविशिष्टार्थं चतुर्थांशोप्यपेक्ष्यते। यत्र यथा चापूर्वकरणिका भावनावि
54 धेनेतत्रांशत्रयेणैव समाप्यते। यत्र तु गुणः करणत्वेन चोद्यते। तत्र करणभूतेन फलमुत्पादयितव्यं नोदासीनेन तत्रा
प्यकेचिद्वालापूर्वमकुर्वतः करणत्वानुपपत्तेः। कं चिद्वापूर्वं साधयतानेन फलं साधयितव्यमिति यच्चापूर्वमपेक्ष्यांतरं ये
ज्ञायते। यश्च धात्वर्थः साध्यः सर्व एव गुणस्य करणत्वोपजननादाश्रय इत्युच्यते। तत्र वाक्येनान्यसंबंधपरेवाक्यतेदप्र ५४
सांगाः स्वयमाश्रयेत्तु मशान्कुर्वति प्रकरणादग्निहोत्रे होमत्रा आश्रयाल्लभ्यते। तथा लब्धस्य प्रत्ययानुग्रहार्थं प्र
वृत्तेनालंनादिवच्चोदनालिंगं न तेन धात्वनुनान्वयते। यदेकस्मादपूर्वं निर्देशत्वादर्थमिति न्यायेन धात्वर्थो नाम प
दार्थानुग्रहार्थोध्यवसीयते। शक्यते वात्र न चतुर्थ्यपेक्षा शीति वक्तुं करणापेक्षैव होप्याप्ययितर्हि राज्ञा

धान्यर्थेन हि स्याशीघ्रतरं निवर्त्तते। गुणस्य तु क्रियाविशेषसंबंधोत्तरकालं करणत्वं निष्पद्यत इति विरतरेण॥
तस्मात् त्रिविधापेक्षास्तेन होमोपजनितकरणत्वे फलवति गुणे व्यवधारिते कथंभावापेक्षायां सत्यामग्निहो
त्रेतिकर्त्तव्यतेव हृदयेऽन्तर्वर्तीत्यादि संस्काराधिकरणविषयः पर्यवसिते ऽधिकरणार्थे प्रसंगादभिधीयते॥
तत्रानया अग्निहोत्रेतिकर्त्तव्यतयेति। केचिदाहुः। अग्निहोत्रमेवेतिकर्त्तव्यतेति। तच्च युक्तं करणव्यतिरिक्तत्वा
दितिकर्त्तव्यतायाः होमस्य च प्रागुक्तेन न्यायेन करणांशाव्यतिरेकाद् अतो ऽग्निप्रणयनादिकयैवाग्निहोत्रेतिकर्त
व्यतयेत्युच्यते। अत एव तद्धितिकथंभावाकांक्षयेतिकर्त्तव्यतासंबंध इत्यभिमानात्। फलसाधनस्य दध्न इति
यस्यैव होमस्य करणत्वादितिकर्त्तव्यतानुग्राह्यत्वं न वत्स्येवेत तत एव कारणाद् दध्नोपीति। अस्याश्चेतिकर्त्तव्यता
याः संनिधानादिति। संस्काराधिकारः विप्रतिषिद्धसमानविधानत्वाभ्युपगमात्पत्नेः। चोदनालिंगरूपातिदे
नरतिदेशन्यायोपन्यासादन्यैर्बद्धचोद्यदितावत्संनिधानात्संबध्यते। किं चोदनालिंगसंयोगेनापचोदना
लिंगभावः प्रमाणे सह स्कान्ध विशिष्ट इति व्यर्थसंनिधानवा वायुक्तिः। अत एव वक्ष्यमाणमाश्रयतयोप
क्लितेन होमेनोपकारप्रदानरूपेणेतिकर्त्तव्यतायाः संनिधानादतिदेशनिमित्तस्य च चोदनालिंगस्य उ

हेत्वर्थस्यदर्शनाद्यस्मादेववाक्यंचोदनालिंगत्वेनतुहेत्वर्थःप्रकरणात्तामेनुवादस्तस्मात्स्योत्पत्तेःफलंप्रतिप्रत्ययोनविधा
यकः।केनप्राप्तस्यानुवादइतिचेदुक्तआहानवाप्तोहोमस्योत्पत्तिवाक्येविधायकेनाप्नोतिकेचिदनाथ्यास्यवचन
स्यार्थंवर्णयंतिनवाक्यद्वयेफलादिद्वियादग्निहोत्रहोमस्यस्वर्गादिफलंनास्तितत्ववाक्येनप्राप्तत्वादितितच्चनाशं वि
ताग्रस्कृतोपन्यासादसंबद्धमितिपूर्वोक्तेनैवन्यायःतस्मान्नकर्मान्तरंकिंतर्हितस्मिन्नेवकर्मणिदध्नःफलंहोमस्या
55 त्रानुग्राहकोपवातेनैवकारणेनदधिशब्दस्याप्रमादपाभकेवलाद्दध्नःफलासिध्यसंगवाकुन्नयतिरस्कारेणसं
बंधादेवफलमुन्नयोऽस्यदधिहोमयोस्तादर्थ्यं।अत्रतुपूर्वोक्तेनैवन्यायेनदधिहोमसंबंधस्ततोवाक्यस्यास्यवैकल्पा ५५
काचानावाद्दधिफलसंबंधेवानिर्दिष्टेहोमसंबंधःप्राकरणिकोनाप्नोतीत्यनेनैववाक्येनदधिहोमसंबंधंतत्वाफ
लंप्रतिविधावाश्रीयमाणेनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदःस्यात्।अतोदध्नएवफलमित्येवव्याख्यायुक्तेतित[illegible]व
यमाभ्यामुपसंहरंतितस्माद्दध्नोहोमेनसंबध्यमानात्फलमितितेनाप्यवेतिविकल्पोपदर्शनेदृष्टव्यं।अन्येऽव भात्र
दत्येकएवार्थपदःसोपपत्तिकआदितआरभ्योपदर्शितइतितस्माद्दध्नःफलमतोदधिशब्दस्यविवक्षितत्वा
दितिपाभेष्यवेतिउपमादप्तिखितमिति।शाक्यपरिहारंविदुकर्षं।यद्देवहिदध्नेन्द्रियकामस्यजुहुयादितिसं

बध्यते तद्देवकरणत्वात् दध्नः फलाभिसंबंधस्य करणत्वान्यथानुपपत्तिकारितः क्रियामात्रसंबंधोपगम्यते। शान्ति दध्न
एवं क्रियाकारकयोः संबंध इति करणविभक्त्यंतर्गतत्वात्स्वत्वपरार्थस्य च प्राधान्यात्प्रातिपदिकार्थोपसर्जनः संबंधः
व फलाय विधीयते। तस्मिंश्च विहिते पूर्ववदेव प्रकरणात्क्रियाविशेषो होमो लभ्यते। तत्र तु रूपदेवतासंबंधस्या
पेना क्रियाकारकसंबंधस्य फलसंबंधे हेतुत्वे कोऽसौ क्रियाविशेष इत्यपेक्षायां विशेषणविशेष्यसंबंधं कर्तुं प्र
करणेन होम उपनीयते। तेनाप्यन्ते दधिहोमसंबंधः फलाय विधीयत इति तत्राप्येवेति समभ्यागत एवं समाश्रयपक्षे
त्वार्थ्यबाधप्रसङ्ग इत्युक्ते। अपवादस्यैव संबध्यमानस्य होमेन दध्युपसर्जनः संबंध इत्यदोषः। ननु दध्नेतीन्द्रियका
मस्येति च पदद्वयसंबंधात्यायाद्वा कांक्षिते। कुतः। नैष दोषः। नैव ह्यनेकसंबंधाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते। अ
नेकविधिविशिष्टाद्विधेयेन। यदि सोऽत्र न विधेयोऽप्यपि युगपदेकेन पदेन संबध्यते न यतावता वाक्यं भिद्यते
ऽनेकविधौ हि वाक्यभेदः उक्तः। स यात्र नाश्रयेव फलस्याविधेयत्वाद् एव ह्यत्र वचनव्यक्तिः यदिन्द्रियकामस्य
दिति तत्र दध्नेति विधीयते। यो ह्यिन्द्रियमिच्छति स तत्करोतीति इन्द्रियकामपदविनियुक्तस्तत एव पुरुषः प्रवर्तते तीर
भाऽ१ तत्र यत्तदंशयुक्तानां वानां प्रत्ययोऽन्यकरणांशयुक्तां विधेः ... स्पैकापि विधानान्न वाक्यभेदः। तस्माद्दध्य

दस्यार्थद्विवाक्यगुणत्वफलत्वं न्वकर्मान्तरत्वं चेति सिद्धं ॥ यमेषु कर्मसु केषाञ्चित् ॥ इदानीमस्यार्थवादादर्थमुत्तरमधिक
रणमारभ्यते । तत्र विषयं तावद्दर्शयति । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मव
र्चसकामो यजेतेत्येवमग्निष्टुतं प्रकृत्य वारवन्तीयमग्निष्टोमं कार्यमिति च गुणं विधाय पुनर्विहितं तस्यैव रेवतीषु वारवन्ती
यमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । तत्रापि सर्वविदेव संदेहः किं गुणविशिष्टो यागः पूर्वस्मादतिरिच्या
56 यते । किं पूर्वस्यैव गुणादिन्द्रियवत्पशवः फलमिति । किं वा प्राप्तस्य कर्मणो नेदमवाधिकरणेन गुणो फलमिति । तथा हि । रेव
तीवारवन्तीयसंबन्धव्याश्रितविधौ । अयं तत्फलमत्रापि यागो नान विधीयते । रेवतीवारवन्तीयसंबन्धं च करिष्यति ।
विनैव प्रत्ययादृत्याच्चाशङ्कः पृथक्कृतिः । यस्तु रेवतीवारवन्तीयसंबन्धोत्पत्तिविधानात्तस्य च पशुफले प्रतिविधाना
त्प्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद आशंक्यते । सोपि नाशंकितव्यः स्वयमेव वेदेन तत्फलस्यापात्तत्वाद्रेवतीषु वारव
न्तीयं कृत्वेति हि निष्पादितसंबन्धेय जनेः परेण लिङ्गकेवलं फलसंबन्धः कर्तव्यस्तेन नावृत्तिदोषोत्र विष्यतीति ॥ ५८
तत्राप्याचारनिर्देशाद्रेवतीनां परार्थता ॥ प्राधान्याद्वारवन्तीये फलं प्रति विधीयते । गुणोपादानवशेन वाचयो
दुर्जातरितो विधायकः फलाय गुणं विदधद्यदप्यत्राहात्रो जं । तद्विधत्ते रेवत्यश्च सप्तमीनिर्देशाद्वारवन्तीयश्चोपन

त्वान्नयोगानांतरमनपेक्षितमाणान फलेन संबध्येतेत उणकं तु वारवंतीयं द्वितीया निर्देशादवगतप्राधान्यं कर्मसान्नि

हितानां भावनां प्रति धात्वर्थस्थानीयं प्रतीयमानं प्रयोजनापेक्षं चाकरणत्वं तां प्रतिपद्यते । अथवा नयतिरस्कारेण

नापि संबंधादेव फलमिति विरूपाः एवं वसति विपरीतदोषे प्राप्ते न यज्ञिः प्रत्ततापदविल्लंबचितत् छन्दस्तस्माद्द्वयजिसा

माना विकरणोत्तपरा षष्ठी फलवतागुणेन सह प्रकरणात्प्राप्तमात्रया श्रयिसंबंधं वदतीप्रमाणेनावा

गाश्रयांतरासंबंधान्न निवृत्तिरूपपन्न एव कारकपूर्वेण्येति तेन वचनांतरेण प्राप्तमान्निवेशेन सामर्थ्यं बंधात्

शिष्टं वारवंतीयमित्यादिष्वर्थमिकर्मांतर चान्वितप्राप्तमनूद्यमानेन प्रत्ययमात्रा संयोज्यते । कर्मांतर

पक्षे तु प्रवर्गप्राप्तं वाद्विधानं तत्त्वानवतं ज्ञप्यते । कृतः । एकशक्तिस्वभावे सर्वदेव विनायकल्प अन्यत्वार्थीनि

विसंज्ञानामकार्थविधिदूष्य । ते नम्वावा शब्देन रेवती विधेयमात्र तिज्ञायफलसंबंधमात्रं विधीयत इति

न्यायानुलविचिपक्षः । सर्वथैने नुवाद्यपानुवादेनैव न न्यूनका मदर्शिताजवंतीति न लाण्ण कारण प्रस

क्रमुपवर्तितास्तस्मात्त्व कर्मान्तरमिति भाष्ये विधीयते । प्राश्नपन्नेन गच्छति यो गुणः प्रकृतौ क्रियमाणः तत्सं

बंधानुवादत्वात् तत्र न चोदनागम्यते । इदं तावदाकाममतत्प्रेवरं वतीष्विसादियजिमवनकूपते । सववयाजेय

57

दृगत्राभिप्रायेणेतादृश्य दि॰ उतस्थितस्या प्रसज्ञनशकामकर्मान्तरं च मध्यवसानुमानं यथा दधिहोमस्यैवं यादि इन्द्रियकामवाक्ये श्रुतफ

लसंबंधमात्रे वाक्येन विधीयमानेऽप्रकरणादेवाश्रयाकांक्षायां उक्तो होमसंबंधस्तन्न घटते ज्ञाक्रोति हि दधि सा हो देव

होमं निर्वर्त्तयितुं न तु रेवतीगुणकं वारवंतीयं याग निर्दिष्टः समर्थमिदं द्रव्यदेवतात्मकं चान्यथा हि । देवताद्रव्यकर्तृस्यो नातिरिक्तः न

प दृष्टो भागः साधनमिति दं सामान्यनैवेष साध्यते । तस्मात्स्वरूपदर्शनेन बुद्धावुपस्थाप्यमानोऽपि यागः सामान्यात्मयोग्यत्वादप्रति च४

पद्यमानो न रेवतीवारवंतीयवाक्यशक्यो ऽनुवदितुं । प्राप्तिप्रमाणानाकांक्षत्वात् वारवंतीयसाध्यत्वेनाश्रयत्वप्रतिपत्तिरसंभवो

त्र न तत्र प्रकरणे ऽन्यानि देवताकल्वारस्मिंस्तु तिष्ठो त्राणी । ऽप्याह च । सोत्र साधनत्वेन चं साम्यांयोग्यतया स्थितं । सोत्रं तु प्र

तनं नास्तीत्याश्रयेण प्रतीयते । ऽप्रयोजनपपानेन शक्यते यागः कर्तुं तथा उक्तदोषप्रसंग दिप्सति । यथा वशा क्रोति याग आ

श्रयत्वं प्रतिपत्तुं तथा प्रतिपत्स्यते । तिसर्वा स्व्यात सहकारिभागानुसारेणावगमात् । ऽनानर्थक्यात्तदंगेषु सनेन

स्यायेनांगत्वं तस्यां च द्वारेण प्रत्याश्रयिसंबंधः सेत्स्यतीति । तदनुपपन्नं । उक्तं हेतुत्वात् । न नामांगेषु क्वचित् तयदंगत्वेन बोधि

तं । प्राधान्यावच्छिन्नेन तु तदंगं नोपपद्यते । समन्वारार लिंकविपर्यस्य यूपत्तियजनदर्शारंभि चैतगुणत्वेन बोधमानं साक्षा ५७

त्वात् । तथैव प्राधान्यावच्छिन्नेत्यनुभ्रतं सा नान्तरीयत्वमव सानात् । तदंगपशुपूपांगचेनेव बाध्यते । तथैव वार

काउपेयस्य चैतवात् यथा शक्तो निरपेक्षो रिष्यतीत्यस्मव सानात् । तदंग पशुपूर्वांग चैनं वा...धार्यते । तथैव वार

नवि॰ वंतीयं याग योग च चेन बोधेन तत्स्वरूपं येनेवादगा । विशेषोत्रापि पुनस्त्वपेक्षा । इदं तु नः फलाय विहितं गुणवत्तां क्रिया

माश्रयत्वेनापेक्षमाणं यदियोग्यां नतेन ततो गृह्यात्स्य न लभते ततो वाक्याद्यथान्तरं चैवं प्रतिपद्यते । न चैतदन्यथानर्थकं तत्र वलिक
मन्तिरविधाने सुतरामर्थवत्ता । न त्वप्तं तत्रोदाहृतमागस्तोत्रयोर्नस्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुं तत्र यथैव ऋचं त
रेकृतं ऋचं न रोक्रियेत ताहृगेवैतत्स्यात् । वाजपेयाग्रीति तु संबन्धसामान्यमात्रेवाविनीयमानं पारंपर्यादिङ्गेष्य विरुद्धेति वैषम्यं । ययो
यद्यपि स्तोत्रद्वारेण कृतो राश्रयत्वे स्यात् न पापि सर्वस्तोत्रे पु प्रसज्यमानेऽग्निष्टोमसाम्नेत्यनर्थकं स्यात् । न त्वाग्निष्टो साम ५
मसाम्नि वाक्येनैवाश्रयेन व्यमानेनार्थवत्त्वेनेष्टः पुनरपि वाक्येनाग्निष्टोमसंमात्रे संबन्धेऽवगम्यमाने तत्स्यैवेति विशेष्यते ततो
वाक्यजेष्टः । एतत्स्यैवेति स्याहृदसंबन्धेन पेवसर्वतरायस्तोत्रसंबन्धापत्तेरग्निष्टोमसाम्नेति । विशेषणात्सत्य एवकारेणाप्यजेयः । स्तोत्रस
मसंबन्धेयापि जोरथं स्थितमेव । ननु वाग्निमग्निष्टुत्याश्रयत्वेन लब्धे पूर्वविधिनैव प्रत्येकमवाप्यते । वारवन्तीयं द्विकं तु माश्रयध
त्रस्थाने स्थितं साधयेद्दृष्टं न ततोन्य त्रागमिष्यति । ऋतुरपि च तन्नान्यस्तोत्रागामित्वेनापेक्ष्यते । प्रकृतं ऋच अग्निष्टोमसाम
संबन्धि वारवन्तीयाति क्रमकारणं नावायुन ऋचं तरस्तोत्रान्तरसंबन्धाशंकानेतदेवं । यदि वारवन्तीयाग्निष्टोमसा हि
मविधिवाक्ये वारवन्तीवाक्येनापेक्ष्येत तत एव विज्ञायेत । न तु तदपेक्षा । त्रिगुणं दिवाकयानां परस्परसंबन्धाभावादिसु
पै २ कं प्राक्पूर्वसंबन्धविच्छेदेणाध्यांकृतो वारवन्तीयेन संबन्धो न तत्र कल्पितस्थानविषयत्वं प्रतिपद्येत । कर्मागि नत्न
स्य हितस्यैतत्त्र्यर्थाग्निष्टोमसाम्नैव विज्ञातामिदानीं तु कृष्णार्थं तन्त्र्याद्दृष्टावन्न तदेवस्थाने कल्प्यतिसा

मान्यतोऽदृष्टकल्पनायाश्चैवंजातीयकेषु प्रमाणं च मुक्तं। आहवाकूलायविहितं साम स्वतंत्ररूपमात्रतः। विदस्याध्यायमेवैव
मुत्पत्त्यर्थमपेक्षते। यद्विवारवंतीयमग्निष्टुत्येव प्रथममनुत्पन्नं ततो गत्यंतराभावादनुक्रमापितद्विषयं विज्ञायेते पुनः स
माम्नायमात्राधीनोत्पत्तितत्वगृह्य चाकूलायचोद्यते। न वतत्र गीयंतरस्तोत्रांतरे न तत्र कच अग्निष्टोमसाम्नः कश्चिद्विशेष
यद्विवारवंतीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं विज्ञायेत द्विप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो न वेत न चेव मन्त्रितमस्मा आग्निष्टोम
साम च सिद्धिः ननु यथा प्रयोजनार्थमपि सदेत क्रतु मध्यायथयत्र रात्रौ तिष्ठुरु पार्थी न विजुमिति प्रासंगिकाङ्क तु सिद्धोऽपू
58 र्वविकृतौ संज्ञानं लक्ष्यते। यथेड्यार्थदृधिपयसी प्रणीताधर्मानित्यमेते। तत्रैव न भवति यत्र गुणं तत्ताधर्मा न वंतिन्वेहा
ग्निष्टोमसाम चैवारवंतीयस्य गुणः। प्रकरणग्रहणाद्धि न तिगुणं च न पिप्पात्तदेव च वाप्यमि द्विवच्छायदि तु क
ग्निष्टोमसाम संबंधो वा नाम्युते। ततस्तद्धर्मान् हाय प्रणीताधर्मवन्नैव कश्चिद्द्वारपिष्यति॥ ५८
न विस्मकारेणाग्निष्टोमसामसंबंधो वा नाम्युते। ततस्त्वद्धर्मा द्वाप्य प्रणीताधर्मवन्नेवकश्चिद्द्वारपिष्यति॥
तस्मान्नेजापिपरिहारः स नवतीत्यपूर्वकर्मविधिनैवेकवाक्यं च मुपपादनीयं। न पासतिहि यद्यपि तावत्सर्वेमप्राप्तं न प्रा
तस्मान्नेजापिपरिहारः स नवती। अपूर्वकर्मविधिनैवैकवाक्यं च मुपपादनीयं। न पासति हि यद्यपि तावत्सर्वेम प्राप्तं न प्रा
प्तिविशिष्टविधाना शक्यो विधातुं किंपुनर्यदानिकायिचाग्निष्टुद्धर्मेष्वत्रातिदिश्यमानेषु बेक्व प्राप्तं। एतच्छुद्
श्रावद्धर्मलक्षणायानुवादो न विष्यति न चानुवादे लक्षणादोषः। प्रस्तूयमानकर्मविवन चेनवाक्य पेप ज्योतिरित्या
दिवन्मुख्यरूपेणैव वक्ष्यति। तद्वारवंतीयं कृत्वायन्तमग्निष्टोमसाम्नेवैवबद्धमातिदेशेन प्राप्नोतीति तद्य

नुवदिष्यते। न चात्राष्टकल्पिते रेवतीवारवंतीयसंबंधविशिष्टयागमात्रविधानानुरोधाद्यं विधिः नन्वग्निष्टोमसाम्नो
रेवतीवारवंतीयसंबंधो यागस्यात्र विधीयत इत्यन्ये विशिष्टविधिर्निर्दोषः स्यात्तदेव तत्र तथा हि। नैकप्रयत्नसाध्यत्वे
क्रियांतरविशेषणे तेन क्रियाविधायानपूर्वकार्यः पुनर्विधिः। यान्येकक्रियाविशेषणानि तत्र वर्तितानि तान्यवि
धीयमानयागविदोऽधिकृतप्रमाणानि विधायकव्यापारं निंदति। क्रियांतरविशेषणे पुनर्विधीयमानेऽयासंबंधोऽद्दि
तयानाक्षिप्यमाणत्वात् विधायकस्याप्रवृत्तिरेवेति वाक्यभेदप्रसंगोऽत्रापि विनिषदोषः। न चात्राष्टार्थमेवेकं रूक्तं न
वनोत्तरा। सापि स्वयोनौ स्वरप्राप्तत्वदर्शनात् विशेषणत्वं। न च क्रतुनापि स्यात् ऋक्सामयोर्हृदयेन कृतो कृतस्थानेन
साम्नेव रेवतीस्थानकल्पना। रेवतीवारवंतीयसंबंधं निष्पाद्योऽत्र स्वावनापि क्रतुऽवस्थितः स्वविशेषणेऽवि
शिष्टः। न चात्राष्टार्थः क्रतुनाग्रहीतोऽनंतरश्च स विशेषणोऽत्र एव क्रतौ। स तु तत्संबंधसामान्यादनुपजीव्यगुण
त्वात् चाद्वाग् पुनर्निक्षिपन्ति। तादृशाविशेषात् स्थानवारवंतीयवशेन रेवतीरथंतरत्यत्र दृश्यताः कल्प्यते। तेन यथा
प्यत्र वाक्ये अग्निष्टोमसाम न विधीयते तथापि क्रतुविशेषणत्वमपि तत्र स्वक्रामतीति दोषः। अतश्च प्र[illegible]ना
गत्वं बंध स्वसहेवारवंतीयस्य नास्ति। पशव। प्रमानाद्युक्रियाद्वैगुण्येन राश्रीयते। क्रियावारवं

तीयगीतेस्मा क्रिययार्थि प्रयोजनेदाधिगतो दोहनादौ । निःक्रियया विना करणं चमसजनमानानितामपेक्षितेनवारवंतीपि पुन
र्यपतिथानुवाद्या क्रियात्मकत्वाद्विनैव क्रियांतरेण यागवत्फलसाधनमित्यनपेक्ष्यवाधागेना संबध्यमानस्वतंत्रमेव रेवतीषु गी
यमानमग्निष्टुत्प्रयोगाद्बहिः स्वफले भावयेन्नतत्श्रुतस्यैवेति वाग्निष्टोमसामेति वचनचाराद्दृष्टयजेतेति वसर्वमसंबद्धं स्या
त्प्रधानयागात्फलं स्वयं स्वर्थविजातीयेन विशेषणविशिष्टं चान्यमंतिरं समर्थित्वयोगपत्त्वाधानगुणयोराश्रयाश्रयित्वसं
बंधानपेक्षित्वान्निप्रायः । क्रियात्मकत्वाद्या क्रियांतरानपेक्षत्वमुच्यते । तन्नवाकोधिति प्रचक्ष्यपि गुणफलसंबं
59 धस्य यागांतरे विधानस्य चापत्तिरश्वात्वस्य फलं देणा तोवाकसनेदे श्रवक्रतुसंबंधेन भवत्येव विधि विदे वचावाक्य प्रकर
तरस्यैकवंचेचदेतत्ते दइत्यभिप्रायः । नहेतस्य रेवत्यः संतीत्यानं तर्यादिपिवचनव्यक्तिप्रतिमात्येतस्य यारेवत्यस्तासु वा
रवंतीयं कुर्यादिति तत्र यद्यपि प्रकरणात्तस्य चादेतस्येति विशिष्टानुवादेन वाक्यं तिर्नात्ततपापि रेवतीस्वकृपक
र्त्रित्यतेव तावदनप्राप्नोतिनान्यते । तत्र रेवत्यः कर्त्तव्या स्तासु च वारवंतीयमित्ये कोवाक्यभेदः । एतद्धष्टं वेय ५८
र्पदिवा अपचेतच्छष्टानुग्रहार्थमेतस्य रेवत्यः कर्त्तव्या स्तासु च वारवंतीयेतत्वफलायेति विधीयतेयजिश्वा
५८ नृपतनशतितत्पाप्यन्यनिमित्तवाक्याद्वेदाभ्युपगमेनाग्निष्टोमसामसंबंधो विधानुमनुवदितुं वाशक्या वादु
नयपापिनावकल्प्येत । अपसोपि विधीयते ।। तपास तिपूर्वस्मादपि वापगमादग्निष्टोमसाममात्रप्रसंगा

इतस्यैवेत्यनर्थकं विधीयमाने वा क्वा त्वेदं इत्यकांक्षयोजना। अपवादापवादत्वमावश्यकं तत एवेत च्छब्दो रेवतीविशे
५२ षणं तथा च तत एवानुपगम्यते। न तत्रैवं वचनं युज्यते। एतस्य यारेवत्यसु वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कुर्याच्चेति तत्र ५२
कस्य क्रतोरित्य विशेषणादितश्च्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वे नोपपद्यते चादितस्याग्निष्टोमसामेति निर्देश
ता तद्विवक्षायां वा पुनरपि वाक्यभेद इहैव सर्वाः पूर्वपक्षवचनयुक्तो निराकृतः। सिद्धांतरूपमवाक्यभेद इ
ति प्रत्यक्षपूर्वपक्षवादि विस्मृतः प्रच्छतीति तथा नाम सुप्रति विहितत्वस्य नैराकांक्ष्ये वाक्यभेदाशंक
जालवदेव दर्शिता प्रत्युक्ता मिता वदेतस्य कथमवाक्यभेद इति। सिद्धांतवादी तु प्राप्तकर्मोद्देशेन विशिष्टवि
धानोपपन्नो सत्यामकार्यं चादित्याहान न्वर्थभेद इति। तत्रांतरख्यातोपात्तभावनाद्यैकवाक्यत्वासंभवाद्विशि
ष्टानेतिक्रमध्यति। गुणत्वे तक्त भावना विशिष्टप्रधानभावनान्तरविधाना विशिष्टयो रेवतीनां वारवंतीय
स्य च संबंधान विहितः स्यादिति। विशेषण विशेष्यणानामेव विधेयत्वात् कृद्गतावन्न विधीयते। तेषां
श्रुत्क्लनैव विधेयमर्यतीति तेन यद्यपि सर्वत्र भावना विधीयते तथापि विध्यधीनप्रवृत्तिश्चात्पुरुषः स
तीमपि नाम सतीमिव प्रतिपद्यते तेन यागभावनामात्रविशेषणत्वाद्रेवतीवारवंतीययोरसद्ब

हिर्णवमात्रेणैव प्रयोक्तृपयोरन्योन्यनियमप्रमाणाभावादेकस्तोत्रविषयचेतदेकदेशनियममेवासति रेवतीष्व
न्यानपि गायत्रामहीयवादीनि सामानि प्राप्नुवंति सामापि वारवंतीयमन्यास्वाचावाप्नुतामुगायत्रीषु हस्तनुष्टु
प्सु प्राप्नोति तत्र रेवतीषु वारवंतीयमिति संबंधप्रतीतिर्व्यर्थस्यादतो वारवंतीयमेवयथावस्तुतस्थानमुद्दिश्य
रेवत्सु विहिता इति नैष दोषः। विधिचैयघपिस्कृत्यानस्वेचेतिब्रवीत्ययोतथाप्यवं विधेतस्यविधिचेज्जुज
मिष्यतां सर्वत्रैवप्रग्रदं स्वचौद्देक्रुयादिति श्रूयते तत्र यदि तावक्कोतद्यानुवाक्याक्रियान्यतरप्राप्ताततो नि
नर मित्ता धर्मप्रवर्णो तवस्य पञ्चप्राप्तानतउत्तरस्याःकरणं पूर्वनिर्दिष्ट सुतरकालत्वेन हितं तामननुष्ठायतथा कर्त्तुं
न शक्यतइत्यपि दवशकर्तुमासनीविहितावहितास्यते नवेद्रेवतीवारवंतीयसंबंधः प्राग्विधः क्रुतश्चि
60 त्प्रामाण्येन निमित्ततयाश्रीयते तस्मादनुष्ठेयत्वविज्ञायते यदि तदनुष्ठेयत्वेन संबंधउपपन्नः कथं ९०
पुनस्तेयानुष्ठेयत्वोपपादयेवस्तुसैवध्यते। तदप्यमाह। यावतावयोक्तिचेतसपराधः शक्नोति वदितु
मिति। कथमेकेनानेकार्थाविगतिरिति वेदत्नआह। दृष्टार्थविधियमपि। पश्वाद्योणामानयेतिप्रमा
णांतरप्राप्तस्यानयनेरकोग्रहश्चोपमानेनरकाम्यश्राद्धस्यामिवाविहितो वाक्यभेदःजनयतितपाव
चाशब्दास्यात्रानिर्दिष्टिः पूर्वकालचचेति-अपवा। तत्रैवनाविधीयते न विशेषणविशेषणोय गतं पर्यागमनं

तत्रकर्माङ्गत्वं ज्ञतायेते। तथैकचमसपक्षाङ्गत्वं तत्र चमसस्य गुणत्वं तत्र चादिति द्रव्यविशेषणानां विधास्य स्यादिव स्यते रिवती
वारवंतीयसंबंधस्य कुर्वीत विशेषणं सामान्यत्वं तत्र चाद्यकुर्वीतस्य स्य इदं हि तेनानुवादत्वं प्रतिपद्यते तेन रथन्तरम्
इह विधिसाविशेषणमिति विधा इति भावना विशेषणत्वस्य कसोत्यपर्यस्यावश्यं रैवतीवारवंतीयस्य संबंधविधिरिति ता
सुपगं तथा। नयाव क्रियाविशेषणानाम पि प्रयाजादीनां विशेषणानि द्रव्यदेवतादीनि दर्श्यते मासा
दिश्यपयोक्तं ते। तस्मान्निष्पन्नसंबंधविशेषिताया भावनाया एकसाम्ये नियमः स्यादिति तच्चाशाद्य्या
त्प्रतिपत्तिक्रमनियमनिर्वृत्तिप्रयत्नवक्तव्यो नानुष्ठाननिर्वृत्त्यर्थं। अग्निष्टोमसाम्नः प्राग्याग एव प्रयोगात्।
अतो नैवं विज्ञायते रैवतीषु वारवंतीयं प्रयुक्तव्यमिति किं तर्हि एवं करिष्यामीति परिकल्प्य यागः प्रक्रमि
तव्य इति। नन्वेवमपीति। यावदिति वेयं विधिकल्पनादनेकार्थं चानेकवाक्यं चेति मन्यते नैष दोष इति
नतावदति विधेयनानात्वेनानेकार्थं चेत्तत्वतीत्युक्तं। अथ प्रयोजनत्वं तु विधेयनानात्वमेवमन्यथा। तत्रोच्यते
अपने बहवो ऽर्थाः एकविधीयते। विशिष्टा भावना सा च यागः इत्युपपन्नैता। ननु रैवत्यामपि विधीयते तेन
तीयदिति मानानुपादेयानेकार्थं तत्र रथन्तरं परिहारः स्यादेते तु सर्वे विधीयमानं चाप्रयोजनत्वं

ताः। तस्मादने कार्थ्यमस्यैवेति। उच्यते। विधेयमात्रमप्यत्रनार्थ इत्यपि निर्धार्यते। प्रधानविधियुक्तार्थः सर्वैकोऽत्र विधीयते। ६२
तदाह। न पुत्रानेकस्य प्रयोजनत्वेनापि प्रेतस्यानेकं पदं विधायकमिति। तथाप्यवान्तरकर्म्मणां तत्क्रियाणां न प्राप्यजि
भावनातः पर्य्यवसानविशिष्टविधुन्नरकाले तु न किं विदेस्यते। तस्मात्सिद्धमेकार्थ्यचोदकवाक्यत्वं। गुणविधित्वे चो
वाक्यभेदः। उच्यते। तेनैतछब्दसमर्थनार्थं सिद्धे पि कर्मान्तरत्वे कर्मगुणफलपक्षात्फलान्तरमिति निराक्रियते। त
त्रैतावचनव्यक्तिः रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। किमेवं न विध्यति। प्रकरणं नाव
गतबाधिष्यते। एतस्यैवेति च प्रकृतयाहि समीपक्षितसंबाधिपदमनुग्रहीष्यते। तत्रोच्यते। न। पशुकामपदानर्थक्यप्रसंग
61 त्। अतरपरित्यागे वाक्यभेदात्। न ह्येकस्य यागस्य क्रतुफलं प्रति युगपद्विधानमवकल्पते। अपि चैवमुच्यते। रेवतीषु कृतेने गुणकामेषु
ति। अथ मोपन्यस्तमेव पदं दोषान्तरानिषिद्धस्यापुनरुपन्यस्यनातिकेचित्। प्रधानेन वं। कथं तर्हि त्वां शिकानांद्व
यीप्रतिरेकेणामीमांस्यवेदेवगुणात्फलमपरेषां गुणः। कोऽचर्ष एवतद्दृतक्रतोः फलान्तरसंबंधः। तत्रैषा वचनव्य ६९
क्तिः। लिंगं तातवत्स्नेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत यदि तु पशुकामः स्यात्तदा तेनैव रेवत्यादिविशिष्टेनेति। तथा सति सप्र
त्ययः सन्निकृष्टार्थविधिना वक्तृ... तिनवान्यपरत्वसन्निविधानाद्विशिष्टतायागे फले विदधत्सत्ययोनवि
प्रसज्यते। न वान्यपरः। अनुलत्तिमपि... पिष्यमनेकार्थविधानं दयप्रैकोस्मत्रोविवोकर्ना। विधानानिमित्तै

न स्यात् तथा फलविधावपि कर्मोद्देशेन कर्मविधानादिति चेन्न समानो वत्सत्वपदस्ववतीसूक्तं तेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेतेति सोमयागे
रेणयागसाधनत्वोपपत्तेः फलान्तरीयेण ऽपि पवैच्छेत तत्त्वमाणे तैनैवेच्छेद् तेन पशुकामो यजेतेति । तत्रोक्तं । नैवं शाकल्यमगन्तरस्य
गानाद्युद्देशेन गानादिगुणविधानमिति । यदिहितं स्वकर्मान्तरत्वं स्याद् वायव्यास्वग्निष्टोमसाम विहितं तद्गतं रेवत्याख्यागायमानं स्वरूपं
विहितं वायव्याख्यविशेषणगानादिगुणं नैव तान्न चेदानीमवात्मीयेपदे तेनैवैतद्रेवतीषूक्तं स्यात् पि सामानि प्राप्नुवन्ति
स्ववयपर्यनुयुक्ते नान्तरहितानिषेधः । नैवेति हि निर्दिष्टः सैवं धायो यागाय प्रयुक्त तेद्धावनाव पन्निचेत्यशङ्क्य शाकोलिवदिति
मिति । सिद्धान्तवादी च पूर्वकर्मविधावनेकार्थविधानेशकोनामपत्ते तिम समानस्याह । सति वचनेन मलेच्छाकोसवलस्य
चपानिवसनवारवन्तीयग्रहणमात्रेणाज समान विधाना सुरेवतीश कामिति । परः पुनराह वचनेनाहि न विप्रतीति
तेनैवानि प्रायेणाक्तुविशिष्टकर्मविधानात्रेत्याराहस्य वाविधायकत्वाच्छ्रुतिरनुवादस्तिसत्सपिष्टमेव प्रतिविधा
नुत्पन्नविधानान्निधायेत । सिद्धान्तवादी त्वानिष्टवानेकार्थविधानपथानुपपत्तिः फलकथ्यते । यदि वचनात् सिद्ध
कर्मान्तरं वानस्वर्यवाग्निष्टुतो गुणविधानमिति । ननु तन्नो यजेतेति यागानुवादादिति । वचनेनानिराकृतत्वादपापिस्य
पदमेव बलीयो भेदमन्यतेऽनेवंशकामिति । सिद्धान्तविचारणा । यदि हि रेवतीगुणकं वारवन्तीयं यागं प्रतिगुणत्वेमयि
धीयते । ततो वत्स्येदमुद्देश्यस्तनयोद्देश्यमानत्वादेव फलपदेन तेन गुणेन सैव बद्ध्यते संबध्यमानवाक्यत्रिधा

गुणविशिष्टकर्मविधाने वा प्रसक्ता क्रियमाणे न चादेकान्ते न कर्मान्तरं । न च यत्पशुकामो यजेतेत्यप्राप्तत्वादनुवादः संभवति तेन रेवतीवा
रवन्तीयविधिं प्रत्यस्यानिमित्तत्वं प्रत्युक्तं । एतस्य रेवत्सु वारवन्तीयं कृत्वा विकृतवस्य माणानरेणरेवतीभिः संबद्धमिति विशेषणानाद्धि गुणं प्र
वेत्त । अप्रयोगमेवं वानुवाद इति गुणोद्देशेन फलेषु सतिप्रकरणोत्कर्षात् तं यागांगत्वमास्थितात्क्वानुवादिष्यत इति । कः पुनरत्रप्रयोजनोत्पत्ति सं
बंधात् सर्वनिराकृतो दृष्टविशेषो येनोपपद्यते । न युज्यते तत्रत्यानर्थकात्तत्संयोगो द्विसेत्वान्निराकृतो । अग्न्यहानेनुत्तमं न वा इन्
ष्टोमसाम्नः संबंधस्तु फलत्वमिति प्रायः । नो निराकरोति । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरमिति । अत्र यागश्चापि यत्र वेदो हि फलसंबंधा
नुगुणो वास्तं भवतम् । सेतो सतु न संभवति । यत्र न भंगोऽपि सैव धस्के ऽनुकर्षभावत्र गुणोत्पत्ता तत्र यद्वा तत्र पशुसंयुक्तकरणा
दिति हि वस्तुनि । पशुयुक्तेव देहत्वेन स्यादविरोधात् गुणफलविशिष्टं कर्मान्तरविधानं तत्रैतस्या । सत्यपि कर्मान्तरत्वे तदनुग्रही
ता गुणादेवफलमिति । तद्धि कल्प्यमानावापीधिकरणमाद्येन प्रत्यय सन्निकर्षेण यागफलसंबंधावगमान्निराकरोतीति तस्मा
त्कर्मविधिः । अथ पुनर्यागे गुणविशिष्टे विधीयमाने कथं त्रिवृत्तरस्याग्निष्टोमसाम्नो विशेषणेन संबंध इति । तत्रोत्त ६२
रं वचनादिति । आयुक्तेन न्यायेन आतिदेशिकेन वचनेन हविरग्निष्टोमसाम्नः कार्यमिति न किंचिद्विरुद्धम् । अग्निष्टोमाख्य
सामाथ विहितं विधीयते । यस्य वारवन्तीयं कार्यमिति कल्प्यते । तेन प्राकृतं यज्ञायज्ञीयं कार्यमपि तत्प्रत्यावर्तते । के
अप्यवाग्निष्टोमसाम्न इति स्तोत्रं त्यज्यैव कार्यते । इदं दर्शनवर्जितप्रयुक्तप्रदर्शितस्य समवेतकर्मयुक्तं फलमिति
किश्च

म्नो नरे कुपुरुष कृतेर्निधने कामसंयोगः ज्योतिष्टोमेको नरस्तु कानां अग्ने साम विहितं पुनस्तत देव यदि
रथंतरसामा यदि स्यात् अग्निष्टोमे त्रिवृतानि मित्रायोर्विहितं ततः पुनर्यदीष्टिकामाय अन्नाद्यकामाय स्वर्गकामः
स्योनेरेणस्त्रावीतेति नित्यस्यैवसतः फलत्रय पंचके वं तस्मा पावन स्तवं जातीयके पुकामस्तु सनिस्य
स्य समवादिति कुतुपुरुषार्थैवं जातीयकं भवतीति वक्ष्यत्यकस्मात् नेयच्च संयोगपृथक्त्वमित्यतदपि वक्ष्य
तियथा विकल्पेनैतान्यपस्य फलानि भवंती योगसिद्धिर्वापि स्यात्स्यायोगत्वादितितदेवं योऽनरं प्रेतस्य
नः कृयतेलीपिति इष्टिकामाय निधनं कुर्यादिग्निस्वं ताघकानाय अग्नीति स्वर्गकामायेति निधनमिति वा त्या साम न
क्रिये विधीयते नीतत्रेतद्विचार्यते किं सोऽनरं निरपेक्षं फलानि साधयति इमानि दृष्यादीनि तानि धनानि फला
निपृथगेवनवेत्युत सोऽनरं स्यैव तत्फलं साधयतत्सान्निध्यमपतइति। यद्यपि चात्र कर्मान्तरानेदेसेन तथापि
नियोगादुपन्न स्यतोऽपर्यायाकर्मभेदकत्वजातंभेदा तेषां वपि लब्धौ एवेति संदेहः। एवं चानुष्ठानेपि विशेषो
नवतियदाहृष्टिकामेन सोनरे प्रस्तोतं तदेतरयोरपि निधनयोः स्वफलप्रार्थनावशेन प्रयोगः। प्रथम
इष्टि प्रार्थनयोरपि तेर कर्तव्यायदिनिधनादपरं फलं अपठनिधननियमस्तेतोहीषव प्रयोकाप्ये

केवलं हि प्रार्थयितव्या। एवमन्नाद्यकामस्वर्गकामयोरपि दर्शयितव्यौ। अतः पुनः संशयः केचिन्नाव ज्ञाप्यका
मलौ तेनैव वचनव्यक्तिद्वयप्रविभागेन वर्णयन्ति। ६। आदिशब्दानां वृष्टिकामादिपदैः संबंधो ऽथ निधनपदे वेति।
पयपिण्डात्तरयोर्निधनमिति निश्रूयते तथा श्राद्धकाण्डावशेनानुषज्यमानं सर्वैरपि संबध्यते। नेन वाच्यते। किं ताव
त्। पुनर्विधानसामर्थ्यात्स्वार्थेनाव कल्प्यते। फलं नयस्तनान्नाद्यं। ७। आदेरपर्यफलो यदि हि सोरक्त
फलान्येवैतान्यत्र विधेयं स्यात् ततः पुनर्वचनमनर्थकमापद्यते। नहि तस्य किंचिदपि विधेयं तदा तस्यैतानि
षाहीनां स्यात्स्वांतरेषु सौरनिधनत्वेनपाठबह्वेवमाम्नायात्। नियमार्थश्रुतिरिति चेत्। न श्रुतिप्र
ष्ठानां नियमेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वात्सर्वएवतावान्नियमोऽन्यवावृत्तिफलत्वादन्यायस्त्वयापि त
यत्रापि क्लिप्तावस्था निवस्त्वंतराणि भवंति तत्रैकस्यैव वशेन इतराणि निवर्त्तन्ते नाचिरहहीषादीनाम पि
योगेप्येनोक्तविधानादितरनिवृत्तिर्गम्यते तस्मान्नरश्रुत्याहितानि प्राप्यंते। तत्र न शक्यो विधिमात्रप्रवृत्त्या पुनस्त्र ६३
त्यागत्वं तरस्य संभवति बाधनं कर्तुमस्मत्पक्षे तु काम्यस्य पाठादन्यतरद्वलवत्त्वचर्यपाठेतरबाधेन वर्त्तिष्यते
वाक्यांतरविहितं वृष्टिशिषादि संबंधं विदधत्सकामर्थवज्ञाविष्यति। वृष्टिकामशब्दस्य स्वार्थत्वेन संभवन्

वचने निधनवचनस्यावस्थानं ये सोऽन्तरविशेषणार्थःकल्पितो न विरुध्यति। पुरुषार्थत्वं च यस्यैवं विधात्मके वचनेऽस्तु यस्य प्रवर्तनं यो
कुर्यादिष्यते। तस्मान्निधनादपरं फलमिति। सर्वस्य योऽन्यकामस्त्वात्तस्मिन् कामश्रुतिस्यान्निधनार्थं पुनःश्रुतिः
न युज्यते। निधनश्रुतिर्वैयर्थ्यान्निर्हायाः फलसङ्गतिः। निधनेन तु संबंधे फलमिष्टं विशेषणं। हीनादृष्टिं कुर्यान्नावनिधन
न तेनेति वाक्यभेदस्तदसंबंधे यानर्थक्यमिदमत एव तु न किंचिदनर्थकं सर्वस्य सोऽन्तरस्य प्रवचनीतरेऽस्य फलं दृष्टत्वादि
कामत्वेन तत्प्रदानीयप्राप्तत्वाद्धीनादि संबंधमात्रे विधीयमाने वाक्यभेदाभावो न वचनमनर्थकं नियत विशेष नियमार्थ
त्वात्। विनापि वगुण कामत्वेनास्यैव तत्सामान्यविशेषलक्षणो बाधः सोऽन्तरस्य श्रुतस्य सर्वशाखित्वात्मा नावच
नत्वात्। सोऽन्तरश्रुतस्याहि परोक्षत्वस्य निधनान्तरं प्राप्नोतीदं पुनःप्रत्यक्षं तस्माद् बलीयो यथावाधदाहिप्रमा
णांश्रोतेन निवर्त्यते तथापरोक्षत्वापीति। अथवा सोऽन्तरवाक्यार्थोऽतीतेन विकिंचिद्बाध्यते। प्रत्यक्षविधानेनादृष्टान्तरमात्रबावना
तायदि दृष्टीत्वन्तरावयवो विधीयेत ततः सोऽन्तरावयवोऽपि बाध्येत तस्मान्नान्तरमात्रस्य बाधस्य यंति यत विषयइत्यदोषः। तस्मात् कि
धननियमार्थी पुनःश्रुतिर्विशेषिकस्यान्यायमानेनैव किंचिद्बाध्यते तदुच्यते। नतावत्सांशयिकत्वमुक्तो वचनव्यक्तिभेदतः। हीना
निधनसंबंधो न दृष्टोऽदृष्ट्यवधानतः। हीषितिनि यनमितिव्यवहितकल्पनादोषप्रादान्निरुक्तः संबंधस्तपोन्तरपक्षोऽपि। नि
धने हीषिति धानेन दृष्टिकामविशेषितं। विशिष्टार्थत्वनुवादत्वाद्वाक्यभेदः स्फुटो भवेत्। निधनानुवादेन हीषादि

विधानेफलपदमनर्थकं पुनःश्रुतिवैयर्थ्यं च स्यात् तस्मोऽतरस्य हलेनैव हि निधनमात्रसंबंधः प्राप्त इति न तन्मात्रवचनेनार्थ
स्तत्र यदि दृष्टिकामाय यज्ञो नरं तस्य यान्निधनामिति विशिष्टमनूद्य तत्र हाब्द प्रयुंजीतेति विधीयते ततोऽनेकस्य
बंधकस्तत्रो ह्याक्येन्नियेता यय पिवृष्टिकामस्यौनरानि धनानि प्राप्तानि तथाप्यन्यकामपित्र सन्निवेरस्तीति यवच्छेदा
र्थमवश्यं प्रयत्नः कर्त्तव्यः । ततश्च नेकार्थं च मिति दुर्बलः ॥ सिद्धांतः पूर्वपक्षनिराकरणमपि वचनसामर्थ्यकृतं । समाम्ना
यादेव हाबादीनां निधनं च सिद्धः । तस्मादेवं वर्णनीयं ॥ वृ । ष्टिकामपदेनैव संबंधे सति संशयः । फलेन साधनेने
64 तिवाक्यसामर्थ्यवीक्षणात् ॥ –अत्र हाबिति वृष्टिकामायेत्येवमेवावस्थिते नेयं दृष्टः । किं स्याद्वा फलेन हाबः सं
बंधोऽथ फलं जोदिते न साधनविशेषणेति । तदा यदा हाबिति निधनमित्यत्त फलं स्ते सवतीति वचनव्यक्तिरिव
ताभ्यां कारणाद्दर्शिता । वृ । ष्टिकामायेति मौनरविशेषणो । मौनरस्य स्वपदेन वाक्येनुपादानाद्ग्रहणारूपत्वेव
विशेषणत्वं नहाबस्य संबंध इति । फलस्वरूपासंबंधाविप्रायेण । तत्र तथैव विधिः पुनःश्रुत्यपेक्षं व्याख्याने
प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव । सिद्धं स्यादित्यपराव्याख्या । यदि हि स्वार्थप्रवृत्तस्यैव मौनरस्य निधनमात्रे निय ६४
म्यते ततस्तत्प्रयोगवचनेनैवोपनीतमात्रहाबादिविधिसिद्धं विधानर्थक्यं नैव फलसंबंधे पुनः प्रयोगवचनं

समर्थ इत्यर्थवित्ता। किं यद्दृष्टेष्टिकामपदेनात्र श्रुत्यैका निहितः पुमान्। साधनापेक्षितत्वस्य सत्यादिपदस्येगतिः। अ
न्यथाऽनेनैव नरश्च करणावगतं दृष्टिसाधनत्वान्नियुक्तं ज्ञेयतानवतरा श्रयणं। किं चित्प्रयोजनमाक्षिप्त तथा श्रुतिल
क्षणा विशेषावगति श्रुवतो नोपकारस्याप्याप्त देवत्वात्स्थानमत्तिप्रेतमिति गम्यते। सिद्धान्तस्तु। यो नरस्य यमस्तस्य
यः कामोऽभिहितः पुरा। नियतं तु निधनं तस्य स एवायमनूद्यते। सर्वेऽप्यैव सो नरस्यायं कामसंयोगः पूर्वोक्त एव प्र
त्याभिज्ञायमानः संकीर्त्यते इतिनापूर्वफलप्रतिपत्तिः किमर्थं तु प्राप्तस्य पुनः श्रुतिरित्यत आह। निधनार्था पुनः श्रवत
श्रुतिरितिकस्मात्पुनः स्वत्वपानेन फलेनैव लाभादयो न शीघ्रमन्तो तदुच्यते। यथैवोरवतीयेन हृमा श्रयमाणुया व
ताफलेतथैव हापादिनिर्नाम्ना साश्रयमीप्सितं। हापा हृष्टि साधयेदिति गम्यमानोऽवश्यं किमाश्रित्य नेत्यपेक्षितेतत्र सौ
नरप्रकृतं तावन्नेशक्तोऽस्याश्रयत्वं प्रतिपत्तुमस्ति। हिंसामसौ नरश्चाष्टेनोच्यते। नयतः दोषाशक्तो साधयितुं। य
पादश्वा होमस्याहिंसकलं होमं कर्तुं नैशक्तो। तिनतु हापा सौ नरश्चाप्यतेन कृत्स्नस्याप्य चान्यतः ते दत्सा दत्त स्याश्रा
याश्रयि संबंधोवक्तव्यतो। यत्तु तेन काप्यसाधयितुं शक्यतेति धनं ननस्य प्रकरणमस्तीति न वाक्याद्धिनाऽत्राश्रय
त्वं प्रतिपद्यते तत्र यदि वाक्येनैव फलसंबन्धस्तेनैव वाश्रय जात स्थातो वाक्यं लभ्यते तात तथा निधनमात्रानुवादेन

होमादिसंबंधे प्रकरणाबाधिचा सर्वसाम्यसंबंधे प्रसंगे पुनः सोऽनरस्य यदि तिकथमपि विशेषणीयं तत्रापि पुनर्मतिः ले
ज्ञानीया। किं सायं घण्णव यव द्वारेऽनवे सोऽनरस्य क्षमा। तथापि न त्वनेक चाक्षुद्दोषिति न गम्यते। न तावदवयवे
न निधनेन सा। धितेन प्रकरणलभ्यं सोऽनरं साधितेन वत्यवयवस्य सोऽनरस्य चेनाप्रतीतेर्न चयथप्रान्तुया ग्रथाश्च
यदि त्यप्राकल्पनास्तीत्युक्तमुपेत्यापि चाचम्यय चामनिकप्रस्तावादिना के निसोऽनरे कतमस्यौ न कौ होमादयः श्व
युक्तं नामेति नैव ज्ञायेत। मुख्यो वा इश्वचोदनाल्लोकवदिति प्रश्नो विवाग्रामनुवंति। तत्र निधनमित्यनुवादो नावक
ल्पतोऽसंभोच्यते नायथ्यो क्षुद्रादीनां फलायचोदितानां प्रकरणाज्ज्ञातिश्चामसमाम्नातान्यसमस्तस्यापि चैनै
कावयवत्वे पि वसति वाक्यांतरवशेनांतेविनिवेशान्न च स्यैवमत्रापि फलविहितानां होमादीनामाम्नायचनमो
नरमुपसर्पतां समाम्नायवशेन लब्धस्थानानां निधनत्वमनुवदिष्यत इति तदयुक्तं। अनन्यविषयत्वेनस्था कौ: ३
नमुक्थ्यादिषु स्थितां होमादिस्थत्वव्युत्स्थानः कस्मादिति न गम्यते। युक्तमुक्थ्यादीनां प्रदेशांतरे घृहस्थरजो
विकचायक्रत्वं तन्निवेशित्वं न हि तेषां स्थानांतरं दृष्टं पूर्वं न चावि शातस्थानविशेषाणां रूपावधारणं फलसंबंधो
वानचान्यत्र प्रवर्तमानानां स्वरूपप्रयुक्तउक्थ्यादिप्रदेशासंनिवेशो। द्विवचनीतरणस्थानविशेषज्ञानः सोपि ६५
दृष्टप्रकृत्य चर्थं चायं विशानादेनयेवं फलचोदनया गृह्यत इति तदर्थत्वं न ज्ञायते। होमादीनां पुनरर्थः समाम्नायप्राप्तः स्वा

65

नविशेषसंबंधः स तावत्सौत्रविधानेन क्रत्वर्थत्वेन फलार्थत्वेन वोपयोजितः । इदानीं तु फलं प्रति स्वतंत्रं ज्ञहीष्यो विधानात्क्रोक
वत्साम्नां तु न स्थानतरप्रकृतवार्त्रघ्नीत्यादि विशेषेण ज्ञायते क्वाव तिष्ठतीत्यपेक्षिते प्रकृत एव विहित इति गम्यते ततस्तस्य क्रात
स्थानत्वान्न संदेहः स्यात् ॥ ननु चैकत्वाच्छब्दस्य य एवायं प्रकृतः स एव लोकादिष्वपीति तत्कृतत्वस्यापि तदेव स्थानं न वि
ध्यति । नैतदेवं । कुतः । एकत्वेपि हि शब्दस्य नानाभेदः प्रयोजने । तत्र कार्यांतरस्थानेन स्यात्कार्यांतरेष्वपि । न ह्येकेन
यत्कृतं विकार्ये स्थानं दृष्टसामर्थ्यं तदेवान्यत्रापीति निराकोवद्धा । न हि यद्देवदत्तस्य युध्यमानस्य स्थानमवगतं तदेव भुंजान
स्यापि भवतीति गम्यते । कार्यप्रयुक्तानि स्थानविशेषादयो न स्वरूपप्रयुक्ताः स्वरूपस्य स्थानांतरेप्यविनाशात् । अतः
कार्यान्यत्वादेकस्यापि स्थानभेदप्राप्तिः । न चैवं यज्ञे सौत्रयोगत्वं तस्य दोषः स्थानं तदेव पुरस्तात्पश्चादपीत्यवधारणे शक्यो
प्रासंगिकत्वे सौत्रसाधनत्वादिति चेन्न तत्रैव स्थानविशेषकर्तानाभागसिद्धत्वादितरेतराश्रयत्वं हि स्यात् । सो
मः साधनत्वेन स्थानविशेषकर्त्ता स्यात् सोमः साधनत्वमिति । ननु यथानुदिते होमं मध्यमादि तेषु ऊर्ध्वपादीयमान ता: ३
त्वेपि प्रकृतताग्रहणं तथा हीष्यादयो ग्रहीष्यंते । युक्तं तत्र प्रकृतगामित्वं विकृतिवाक्योपादित्तानां देवतासंबंध
वाख्यानात् । इह त्वयं चार्यछछन्दोपवर्ज्जमध्यमादिविभागस्य प्रकृतप्रत्यायनातिरेकादन्येषामयुक्तं । इह तु वंवो ९५
त्पादनात्तादृक्कारणमस्तीति न लौकिकप्रत्ययो निवर्तते । तस्मान्नेष्यता वैयार्थ्यं भजतीत्ययमपरः पक्षः सोपि
:स्था

यत्र सर्वप्रकारमन्विष्यमाणोपि प्रोतःफलसंबंधो न लभ्यते तदामाबाधितरां कृतिरिति प्रकृतसाधनालक्षणे विनायं
यैव फलं भवति प्रकृतायवृष्टिसाधनायहाभिज्ञप्रयोगमिति प्रकृतनाम्नी वृष्टिशब्दस्तत्साधनकृतसोमरमेव तेः
यतिनाप्यतो॥ नकान्यसाधनकृतमप्रतीतेः सत्यामपि हिरण्यादानां प्राप्तो। नियम चादृष्टविशेषकमिति सुकृतं तेः
नास्यायथान्ततः सोमरेणाद्विशास्तथा मृताएवनियमं तरतिविनापि निधनचाष्टसंयोगेनासिद्धवान्निधनं
न्यघतां तदेतदृशीयति। वृष्टिकामायसोमरमस्यैव त्यादि। तदेतदधिकरणं गुणक्रियाफलप्रतिपादनपरत्वादनन्
तराधिकरणयोरन्तयोरप्यवादान्ततंवृष्ट्यादिराष्टृ नैवं फलं साधनलक्षणोयमिति प्रतिपादयताप्यसूत्रवाक्यमे
दः को दित आद्यात्मानिधनमंबंधे सातिक्रस्तावासोमरविशेषणं चैनोपादीयमानेनवल्लन्विहतदुन्नयमप्यवि।
वृष्टिकामपदेनेव संबंधात प्रकरणजन्यचावृत्तो मर। विशेषणं चैत्यानवप्रकरणोलस्या विशेषावाक्यान्तरं
६६ तितस्मादृदोष्यः। इदं निहविचारयितव्यम्। किं यत्र कृतनशाखायामधीतस्य सोमस्यवृष्ट्यादिसाधनत्वं तत्पहीणास्ये ६६
नियम्यंते। उतयत्रहाम्निधनकैपव्यतेत छास्वागतं वृष्टिकामस्य प्रयोक्तव्यमेवमृद्धिं धनकेवेति संशयो विचारः।
तत्रानियमेन सहस्र सामशाखागतस्योमरविवेकेः प्रयोगे स तिवृष्टिकामादिनिमित्ते न दोषादिमात्रानि
यमइति प्राप्तेवक्तव्यं। यत्र तु तन्निधनकैपव्यतेतछा स्वागते वृष्टिकामादेः सम्यक्त्यागीति मृत्यादान व्यतिक्रमः।

उपपद्यते तस्य विनाशनीत्वेगीतिन्नेगीत्यंतरत्वात्क्रियोगमात्प्रतः समस्तोव विकल्प्यमानायथासमाम्नातार्थीनसे
नियम्याः॥ साम्नस्य ॥ हि समाम्नायाद्वगम्यते। तत्रा ये नाप्यन्यचेनात्रस्तोभिनानाद्रन्यद्वत्त्वति। तत्रय
दिशास्वान्तरी। साम्यांगीतौ। शास्वांतरीये निधनप्रयुज्येत। ततो तत्पान्यदैस्पाम्नायवचनाद् इतरेऽरावाधिकारः।
तत्छास्वागतगीतियस्तुलेनाविरोधोपपन्नेः सर्वत्र संभवाद्धिकाराश्रयणमस्तियात्रगति विकल्प
प्राप्तो वा यं नियमः समस्तस्य वसाम्नः परार्थत्वाद्विकल्पप्राप्ति नविषयत्वात्। अतो विनान्यदी
निधनविधानात् अतएकदेशनियमे सति कांस्यतो। उन्न्यायेन समस्तनियमः॥ एवोपि यात्रकं
कार्थः संभवत्सुतयोः सैवं धमात्रं विधीयते यद्यप्यदिकामायणो त्वरं यद्य हि॥ सिस्त्वेव निदानेन देव
६ त्र संपादनीय मिति तस्मात्समस्तानीति नियम इति सिद्धं॥ ॥ इति श्री नेदकुमारिलसंतोमीमां ६६
सावार्तिके द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ शुभमस्तु लेखकपाठकयोः॥ संवत् १९३८ माघशु
दि १ रवौ पं. श्री विश्वनाथस्तुनापंमहादेवेन स्वपाठार्थमलेखि॥

67

मीमांसावार्तिक तृतीयपादः

१३००